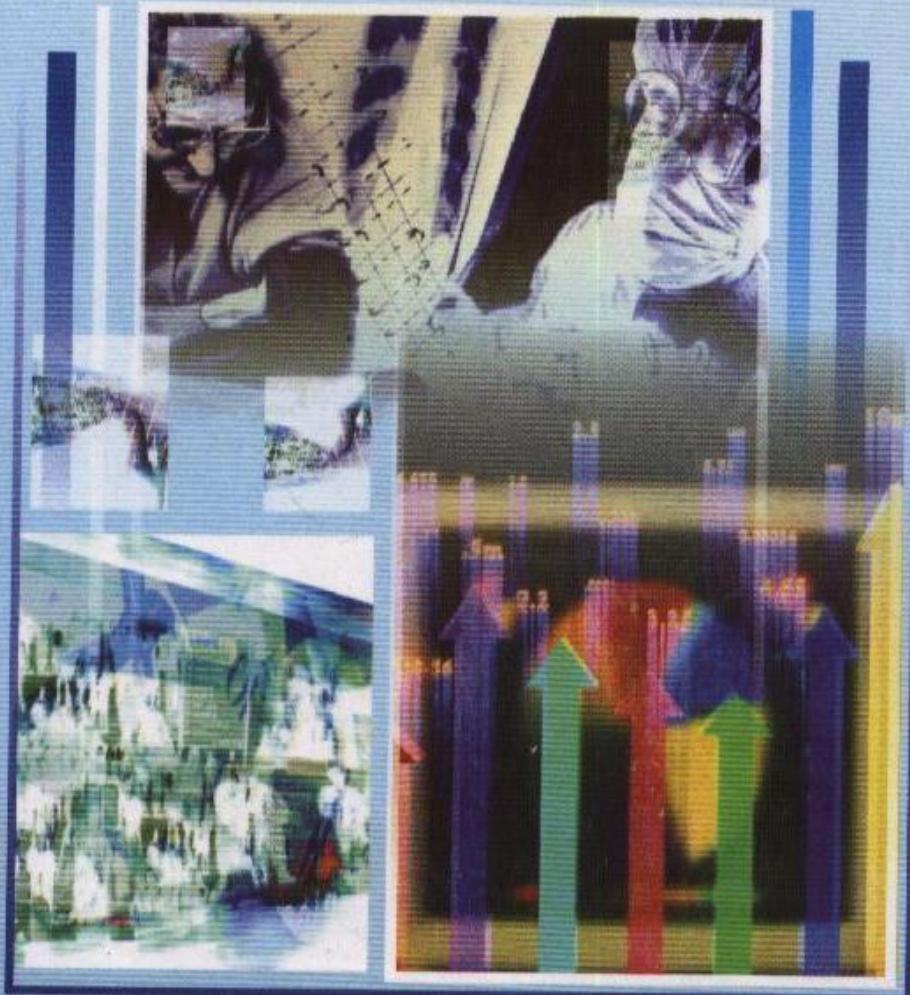

Z.Akbarova

MEHNAT STATISTIKASI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

Z.AKBAROVA

MEHNAT STATISTIKASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rtta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

**O'zbekiston yozuvchilari uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti
Toshkent — 2005**

**Акбарова З. Статистика труда. (Учебное пособие). — Т.: Издательство
Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2005, 160 стр.**

В данном учебном пособии рассматриваются основные категории и показатели статистики труда, в условиях либерализации экономики. Среди них рассматриваются такие категории как рынок труда, спрос и предложение на рабочую силу, эффективность труда, издержки на рабочую силу, мобильность рабочей силы. Особое внимание уделяется изучению уровня жизни населения, условиям труда и отдыха.

Учебное пособие предназначено для студентов по направлению «Статистика».

**Ответственный
редактор:**

А.Б.Хайтов,
Декан факультета «Экономика и статистика»
ТГЭУ, к.э.н., доц.

Рецензенты:

О.К.Иминов,
Зав. кафедры ВШБ. при АГОС, д.э.н;
М.Я.Азимов,
Доцент кафедры «Статистика» ТГЭУ к.э.н.

Эксперты:

Б.Б.Усмонов,
Начальник «Учебно-методического управления»
ТГЭУ, к.э.н., доц;
А.Х.Аюбджанов
Доцент кафедры «Статистика» ТГЭУ к.э.н.

Akbarova Z., Labor Statistics. Manual. –T.: pub. LFUWU. 2005, 160 p.

The manual explains basic categories and indicators of “Labor statistics” in the conditions of economic liberalization. It focuses on matters such as labor market; demand and supply for labor force, cost of labor force, and mobilization of labor force. Living standards of laborers and their labor and recreation conditions are looked through thoroughly.

The course manual is intended for the instructors of this field as well as students majoring in labor and labor relations.

Responsible Editor:

A.B.Hayitov,

Assoc. Prof., the dean of “Economics and statistics” faculty, candidate of economic sciences.

Reviewers:

O.K.Iminov,

Prof. , doctor of economic sciences, head of chair “Finance” of the Academy of the State and Social Construction under the President of the Republic of Uzbekistan;

M.Ya.Azimov,

Assoc. Prof. , candidate of economic sciences, “Statistics” chair, TSUE.

Experts:

B.B.Usmonov,

Assoc. Prof. , candidate of economic sciences, head of office of studies and methodology, TSUE.

A.Kh.Ayubjonov,

Assoc. Prof. , candidate of economic sciences, “Statistics” chair, TSUE.

K I R I SH

Fanni o'rganish dolzarbligi Iqtisodiyotning, bozor munosabati sharoitiga o'tishning asosiy vazifalaridan biri, bu hayot tur mush darajasini yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarishdir, bunga erishish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senating qo'shma majlisidagi ma'rzasida ta'kidlanganidek «Asosiy ustuvor vazifa avvalgidek bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirishdan iborat»¹.

Iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sharoitida, mehnatga bo'lgan munosabat butunlay o'zgarib, u avvalgi mehnat «bebaho» degan tushunchadan, bugungi kun, bozor munosabatiga o'tish davrida, talab va taklifga muvofiq mehnat bozori mavjudligi, bu esa mehnat qilish qobiliyatini baholash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Avvaldan ma'lumki malakali, mehnat malakasiz mehnatdan yuqori unumli bo'lib, qadrli hisoblangan.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlab o'tganidek, «Bugungi kunning eng muhim vazifasi – hayotimizning barcha sohalarida, ayniqsa, boshqaruvida, respublika miqyosida, viloyat, shahar, tuman, qishloq va mahallalarni boshqarishda, tarmoq bo'g'inlarini idora etishda yangicha fikrlaydigan, qiyin damlarda mas'uliyatni o'z zimmasiga ola biladigan, hayot bilan hamqadam yurishga qodir, imoni pok, bilimdon, ishbilarmon odamlarni topish, ularga ishonch bildirishdan iboratdir»².

Ishlab chiqarish kuchining rivojlanishi, yalpi ichki mahsulot barpo etilishi jamiyat a'zolarining moddiy va madaniy talablarini qondirish asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirish yotadi. Ishlab chiqarish vositalari va ularni harakatga keltiruvchi ish kuchi – ishlab chiqarish kuchini tashkil etadi. Samaradorlik muammosini hal etish, potensial imkoniyatlardan – ishlab chiqarish fondlaridan, mehnat resurslaridan maksimal foydalanish asosida, sifat tarkibini oshirish hisobiga davlat iqtisodiy potensialini ko'paytirish, ratsional foydalanish yordamida bajariladi.

Pirovard ishlab chiqarish har so'miga qancha xarajat etilishi jamiyat uchun muhim bo'lib hisoblanadi, shuning uchun yalpi ichki mahsulot, pirovard mahsulot o'sish sur'ati, asosiy va aylanma fondlarni, ish kuchi va boshqa

¹ Каримов И.А. «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир». – Т.: 2005.

² Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили. - Т.: «Ўзбекистон», 1995.

resurslarni o'sish surati orasidagi mutanosiblik optimal miqdorini saqlash, uzuksiz hisob olib borish, tekshirish zaruriyati kelib chiqadi.

Bularning barchasidan shunday xulosa qilish mumkinki, har qanday faoliyatning asosi mehnatdir, demak, mehnatni har qirralarini o'rganish – bu doim aktual bo'lib qoladi.

Iqtisodiyotga iqtisodiy faoliyat bozor tamoyillarining joriy etilishi ilgarilari mamlakatimiz uchun noma'lum bo'lgan bir qator ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarning paydo bo'lishiga, ayniqsa, mehnat munosabatlari sohasida sezilarli o'zgarishlarga olib keldi.

Sebiq Ittifoq xalq xo'jaligi majmuining tarqalib ketishi esa aholining iqtisodiyotdagi bandlik darajasiga salbiy ta'sir etdi. Ishsizlar va ish qidirib yurgan shaxslar paydo bo'ldi. Aholining real daromadlari pasaydi. Natijada mehnat nizolarining soni ortdi. Aholining norasmiy sektordagi bandligi keskin o'sdi. Bularning barchasi «Mehnat statistikasi» sohasida to'la holda ishonarli axborot olish uchun «Mehnat statistikasi»ni qayta ko'rib chiqishni taqozo etdi. Bu hayotiy talab «Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlarini hisob-kitob qilish metodologiyasini BMT Statistika komissiyasi va Xalqaro mehnat tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro standartlarga yaqinlashtirish yo'li bilan amalga oshirilmoqda. Shu tufayli xalqaro «Mehnat statistikasi»ning nazariy asoslarini tadqiq qilish respublikadagi mehnat va mehnat munosabatlarni ta'riflashda katta ahamiyat kasb etadi.

O'quv qo'llanmada davlat statistika amaliyotiga Xalqaro «Mehnat statistikasi»ni tadbiq qilish maqsadida Xalqaro mehnat tashkiloti va uning statistik faoliyati qisqacha bayon etilib, «Mehnat statistikasi» to'g'risidagi 160-sonli qonuniga ko'ra, Xalqaro mehnat tashkilotining Konvensiyani ratifikatsiya qiladigan barcha a'zo mamlakatlari mehnat haqidagi ma'lumotlarni muttasil to'plab va e'lon qilib borishlari kerak. Shu ma'lumotlar to'plamiga kiradigan – iqtisodiy faol aholi, bandlik, ishsizlik va oshkora noto'liq bandlilik kategoriyalari bo'yicha MHT shu kategoriyalarni yoritishga alohida o'rinn ajratilgan bo'lib, shu bilan bir qatorda iqtisodiy faol aholining tarkibiy tuzilishi va taqsimlanishini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ish vaqtি va uning o'rtacha davomiyligi, o'rtacha ish haqi va uning tarkibi va taqsimlanishi haqida ham ma'lumot to'plab, o'rganish lozim bo'lganligi tufayli bu savollar ham hal etishga harakat qilingan va ish kuchi qiymatini ham baholash va ta'riflash berilgan.

Iste'mol baho indeksi ahamiyati va hisoblash usuli yoritilib, bu indeks bilan bir qatorda aholi turmush darajasiga umumiylarini ta'rif berish maqsadida qo'llanish tavsiya etilgan Inson Taraqqiyoti Indeksi ham yoritilgan.

«Mehnat statistikasi» bo'yicha 170-sonli tavsiyalarga binoan, mehnat unumdarligi, uning darajasini o'rganish muammolariga to'xtalib, dinamikasini o'rganish usullari ham bayon etilgan.

Fan bo'yicha o'quv adabiyotlarining qiyosiy tahlili.

1. Mehnat statistikasi kursi o'quv rejasi bo'yicha TDIUda 72 soat ajratilgan shu jumladan 36 soat ma'ruza, 36 soat amaliy mashg'ulot bo'lib, xafatasiga 4 soatndan dars o'tiladi. MESIda esa o'quv rejasi bo'yicha 3 soat ajratilgan.

2. MESIda o'qiladigan kursning nomi "Xalqaro mehnat statistikasi" deyiladi. Respublikamizda o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda o'qiladigan kursning nomi "Mehnat statistikasi"

1-mavzu. "Mehnat statistikasining predmeti va metodi" MESIda o'qiladigan shu mavzudan 4-5%ga farqlanadi.

2-mavzu. Mehnat potensialini shakllanish bazasi sifatida - aholi statistikasi mavzusida deyarli farqlanmaydi. Agarda bizning o'qitayotgan kursimizda qo'shimcha aholining takror qo'shimcha o'sishi yaqin kelajakda mehnat potensialini o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilinishini inobatga olmasa.

3-mavzu. MESIda ko'rildigan:

1. Xalqaro ish kuchi bozorini paydo bo'lishi va rivojlanishi.

2. Xalqaro mehnat bozori haqida tushuncha va uning statistik o'r ganish vazifalari.

shu savollar bizning kursda ko'rilmaydi.

4-mavzu. Xalqaro ish kuchi bozorining shakllanish asosiy tamoyillari bizda o'qitilayotgan kursdan chiqib kelgan holda ko'rilmaydi.

5-mavzu. Ish kuchiga talab va taklif statistikasi farqi iqtisodiyotning noformal sohasida bandlilik xalqaro statistikasi ko'rilmaydi.

6-mavzu. Ish kuchi qiymati statistikasi mavzuida ko'rildigan MESIdagi iste'mol baho indekslari xalqaro metodologiyasi makroiqtisodiy statistika va MESIda ko'riganlik sababli ko'rilmaydi.

7-mavzu. Mehnat potensialini foydalanish samaradorlik statistikasida xalqaro mehnat unumdotligini qiyosiy tahlili o'miga "YAMning qo'shimcha o'sishiga mehnatdan foydalanish ta'siri tahlili ko'rildi".

TDIUda o'qitilayotgan kursida ish kuchining mabilligini statistik tadqiqoti va jahonning yetakchi davlatlarida mehnat bozori statistikasi ko'rilmaydi.

8-mavzu. Ish kuchining dam olishi, mehnati va turmush darajasi statistikasi mavzida TDIUda qo'shimcha aholining turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkich tariqasida inson potensialini rivojlanish indeksi hisoblanishi va tahlili ko'rib chiqiladi.

Ushbu lotin imlosida yaratilgan yangi avlod "Mehnat statistikasi" o'quv qo'llanmasi avvalgi turdosh adabiyotlardan quyidagi jihatlari bilan farqlanadi:

- Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va me'yoriy hujatlardan keng foydalaniqan;

- o'quv qo'llanmada namunaviy dastur aks ettirilgan;
- nazorat va muhokama uchun savollar miqdori va mazmuni yangidan berilgan;

- qisqacha izohli lug‘atlar bilan boyitilgan;
- foydalaniłgan manba’lar tarkibi tubdan o‘zgartirilgan;
- o‘quv jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o‘ziga xos xusussiyatlari yoritilib, bitta bobda to‘liq foydalaniłgan;
- internet ma’lumotlari manzillari aks ettirilgan.

I BOB

«MEHNAT STATISTIKASI» FANINING PREDMETI VA USULI

1.1. «Mehnat statistikasi» fanining predmeti, uning boshqa fanlar bilan bog'liqligi va asosiy vazifalari

«Statistika» fani hozirgi kunda «Matematik statistika», «Statistikaning umumiy nazariyasi», «Ijtimoiy-iqtisodiy statistika», «Iqtisodiyotning turli tarmoqlari statistikasi», «Milliy hisobchilik va «Mehnat statistikasi» kabi fanlarni o'z ichiga olgan fanlar majmuidir. «Statistika» ijtimoiy-iqtisodiy ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy tomonini aniq makon va zamonda ularning sifati bilan uzviy aloqada o'rganadi.

«Mehnat statistikasi» XIX asr boshlaridan boshlab ortib borayotgan bandlik va ishsizlik muammolari tufayli statistikada o'ta muhim o'rinni egallay boshladi. Ikkinci jahon urushidan keyingi davrda aholi sonining sezilarli o'sishi ish joylariga talab qilinayotgan mehnatga layoqatli aholining ko'payishiga olib keldi.

Muttasil o'sib borayotgan mehnat unumdorligi ishchi kuchiga ehtiyojning nisbatan (ba'zida mutlaq) kamayishini keltirib chiqaruvchi omil ham hisoblanadi. Shunga ko'ra mehnat potensiali, uning tuzilmasi, dinamikasi va hozirgi bosqichda undan foydalanishni statistik o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. «Mehnat statistikasi»ning asosiy maqsadi mehnat potensialini shakllantirish zaminlarini miqdoriy ta'riflash, uning tuzilmasini turli belgilar (jins va yosh; ma'muriy va malaka darajasi; hudud bo'yicha taqsimlanishi; ijtimoiy-kasbiy guruhlar bo'yicha va b.)ga ko'ra o'rganish; ishchi kuchi bozorini ta'riflash; ishga yaroqli aholining ijtimoiy, kasbiy va hududiy ko'chuvchanligi (mobilligi)ni o'rganish; ishchi kuchiga sarflar darajasi dinamikasini tahlil qilish hisoblanadi.

«Mehnat statistikasi»ning markaziy vazifalaridan biri – mehnat potensialidan foydalanishni (bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari; ish vaqtidan foydalanish darajasi; mehnat potensialidan yetarlicha foydalanmaganlik oqibatida iqtisodiyotdagि yo'qotishlar) ta'riflash. U, shuningdek, «Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlarining mamlakat iqtisodiy rivojlanishini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkichlar bilan aloqasi va o'zaro bog'liqligini ham aks ettirishi, bundan tashqari, ishchi kuchi turmush darajasini aniqlovchi ko'rsatkichlar – aholining mehnat, turmush va dam olish sharoitlari darajasi va dinamikasiga ham statistik ta'rif berishi kerak.

«Mehnat statistikasi» birinchi navbatda aholining tabiiy tiklanishi va uning migratsiyasi hodisa va jarayonlarini o'rganuvchi demografiya bilan bog'liq. Shunday qilib, u mehnat potensialining shakllanish shart-sharoitlari, uning dinamikasi va undan iqtisodiyotda foydalanishni tadqiq qiladi. «Mehnat

statistikasi» demografik statistika ma'lumotlaridan mehnat potensialining barcha miqdoriy ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqishda foydalanadi.

«Mehnat statistikasi» «Matematik statistika» va «Umumi statistika nazariyasi» bilan ham uzviy bog'langan. Demografiya va iqtisodiyotda barcha hodisa hamda jarayonlar ehtimollik xarakteriga (tug'ilish, kasallanish, shikastlanish, o'sish; iqtisodiyotning ko'pgina tarmoqlari faoliyati mavsumiy xarakterdaligi; siyosiy hodisalar va b.) ega bo'lganligi uchun, u «Mehnat statistikasi»da «Matematik statistika» va «Ehtimollik nazariyasi» usullaridan kengroq foydalanishni talab qiladi.

«Statistika»ning umumi nazariya bilan o'zaro aloqasiga kelsak, u iqtisodiy-statistik axborotni to'plash, ishlov berish va tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqadi. Bu, eng avvalo, olingan axborotni statistik kuzatish, nazorat qilish, ma'lumot to'plash va guruhash nazariyasiga tegishlidir. Bundan tashqari, statistikaning umumi nazariyasi statistik ma'lumotlar (dinamika qatorlari statistik ko'rsatkichlarini hisoblash; korrelyasion-regressiv tahlil, indeksli usul va b.) ni tahlil qilish usullarini tadqiq qiladi. «Mehnat statistikasi» bu usullardan foydalanib, mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarga miqdoriy tavsif berish; mehnat bozori ishlashining muhim ko'rsatkichlarini bashorat (prognoz) qilish, amaliy faoliyat uchun xulosa va takliflarni shakllantirish imkoniyatiga ega.

«Mehnat statistikasi» xalq xo'jaligini bashorat qilish masalalari bilan ham bog'liq, chunki iqtisodiy faoliyatning har qanday iste'moli ishlab chiqarish jarayonining ishchi kuchi bilan ta'minlanganligini bashorat qilishdan boshlanadi. «Mehnat statistikasi»ni o'rghanish ish sohasidagi amaliy faoliyat, elektron-hisoblash mashinalaridan foydalanish bilan uzviy bog'langan. Bu mehnat bozorida sodir bo'layotgan, amaliy dasturlarning standart va ixtisoslashgan paketlari yordamida mexanik ishlov berishni talab qiladigan ommaviy hodisa va jarayonlar to'g'risidagi iqtisodiy-statistik axborotning ko'pligidan kelib chiqadi.

«Mehnat statistikasi»ning nazariy asosini «Mehnat iqtisodiyoti» tashkil qiladi. «Mehnat iqtisodiyoti» mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'ladigan hodisa va jarayonlarni o'rghanadigan, ularning rivojlanish qonuniyatlarini ochib, mehnat sohasidagi muhim kategoriya va ko'rsatkichlariga ta'rif beradigan, shuningdek, ularni tahlil hamda bashorat qilishning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadigan fandir. «Mehnat bozori iqtisodiyoti» mehnat sohasidagi ommaviy hodisa va jarayonlarning metodologiyalarini sifat jihatidan o'rgansa, «Mehnat bozori» statistikasi shu sifat aniqligiga miqdoriy ta'rif berish metodologiyasini ishlab chiqadi.

Shunday qilib, mehnat va mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlar «Mehnat statistikasi»ning predmeti bo'lsa, mehnat bozori uning tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Shunga ko'ra, hozirgi bosqichda «Mehnat statistikasi»ning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- aholini mamlakat mehnat potensialini shakllantirish bazasi sifatida statistik o'rGANISH;
- aholi iqtisodiy faolligi, bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlarini statistik tahlil qilish;
- mehnat bozori va uning elementlariga ta'rif berish;
- mehnat bozorining asosiy tarmoyillarini o'rGANISH;
- ishchi kuchi taklifi, unga talab va mehnat bozori kon'yunkturasini statistik o'rGANISH;
- aholining noto'liq bandligi va ish vaqtidan foydalanishning statistik tavsifi;
- iqtisodiyotning norasmiy sektoridagi bandlikni o'rGANISH;
- mehnat bozoridagi ishchi kuchi qiymati va uning dinamikasini statistik o'rGANISH;
- mehnat unumdorigi va uning dinamikasini o'rGANISH;
- ishchi kuchining mobilligi(xodim yoki ijtimoiy kasbiy maqomining o'zgarishi va aholi hamda ishchi kuchining hududiy joydan-joyga ko'chishi)ni statistik tahlil qilish;
- ishchi kuchining turmush, mehnat va dam olish shart-sharoitlarini iqtisodiy faoliyat natijasi sifatida tahlil qilish;
- mehnat statistikasi ko'rsatkichlarini qiyoslashni amalga oshirish.

1.2. «Mehnat statistikasi»da qo'llaniladigan usullar

«Mehnat statistikasi» o'z amaliy faoliyatida «Statistikaning umumiy nazariyasi» ishlab chiqqan usullardan foydalanadi. Avvalo shuni ta'kidlash lozimki, mehnat munosabatlari sohasidagi barcha hodisa va jarayonlar dinamikada hamda o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqiladi.

«Mehnat statistikasi» zarur axborotni to'plashda oldindan ishlab chiqilgan dasturiarga ko'ra, belgilangan muddatda zarur axborotni olish imkonini beradigan statistik kuzatish usulidan foydalanadi. Bu axborotni olish uchun yalpi va noyalpi kuzatishning barcha turlaridan foydalaniadi. Kuzatish usulini tanlash ko'p sonli omillar: tadqiqot maqsadi; tadqiqot dasturi; moddiy, moliyaviy va mehnat resurslariga bog'liq.

Axborot olingandan so'ng uning nazorati amalga oshiriladi. Bunda «Mehnat statistikasi» nazoratning quyidagi turlaridan foydalanadi:

- **statistik**, bunda kuzatish obyektlari qamrovining to'laligi; barcha zarur grafa va qatorlar to'liq to'ldirilganligi; zarur rekvizitlar; manzil, sana, imzo, muhriarning borligi tekshiriladi;
- **arifmetik**, u miqdoriy bog'langan ko'rsatkichlarga asoslanadi(masalan, tashkil etuvchi elementlar yig'indisi yakundan katta bo'la olmaydi);

- **mantiqiy**, u sifat bog'lanishiga asoslanadi (masalan, 5-6 yoshli bo'la oliv ma'lumotga ega bo'la olmaydi).

Olingan statistik axborotning sifati tekshirilgach, uni jamlash va guruhlash amalga oshiriladi.

Statistik ma'lumotlarni jamlash oldindan tuzilgan dastur bo'yicha guruhiy va umumiylar yakunlarni olishdir. **Guruhlash** o'rganilayotgan birliklar majmuini o'rganilayotgan belgilariga muvofiq, miqdoriy va sifatiy guruhlarga taqsimlashdan iborat. Shunday qilib, miqdoriy guruhlash miqdoriy ifoda (masalan, iqtisodiyotda band bo'lganlar soni, ishsizlar soni, daromad hajmi va boshqalar bo'yicha guruhlash)ga ega bo'lgan belgilar (ko'rsatkichlar)ga asoslanadi, sifatiy guruhlash asosida esa miqdoriy ifodaga ega bo'lishi mumkin bo'lмаган ko'rsatkichlar (masalan, mehnatga layoqatli aholi sonining jinsi va yoshi hamda ijtimoiy-kasbiy guruhlari va h.k.) yotadi.

«Mehnat statistikasi» bo'yicha axborotni jamlash va guruhlash keyingi tahlil uchun boshlang'ich material xizmatini o'taydigan ko'rsatkichlarning ma'lum tizimiga ega bo'lish imkonini beradi. Bunda ham statistika umumiylar nazariyasi ishlab chiqadigan usullardan foydalaniлади.

Sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarning hajm va darajalarini ifodalaydigan **mutlaq ko'rsatkichlar** bilan birga quyidagilarga kiradigan **nisbiy kattaliklar** ham hisoblanadi:

- dinamikaning nisbiy kattaligi hodisa vaqtidagi o'zgarish yo'nalishini ifodalaydi va bu o'zgarish tezligini o'lchaydi (masalan, o'sish va qo'shimcha o'sish sur'ati);

- tuzilmaning nisbiy kattaligi o'rganilayotgan ko'rsatkich umumiylar hajmda har bir komponent(tarkibiy qismi)ning ulushi yoki salmog'ini ifodalaydi (masalan, iqtisodiy faol aholi sonida iqtisodiyotda band bo'lganlar sonining o'sishi);

- qiyoslashning nisbiy kattaligi turli obyektlarga tegishli bo'lgan bir va ayni o'sha davrdagi ikki yoki undan ortiq bir nomdagagi kattaliklar nisbatini ko'rsatadi (masalan, ishsizlarning jahon mamlakatlari bo'yicha soni);

- muvofiqlashtirish (koordinasiya)ning nisbiy kattaliklari, bir va o'sha yig'indining turli elementlari nisbatini ifodalaydi (masalan, shu mamlakatda iqtisodiyotda band bo'lgan erkaklar va ayollar sonining nisbati);

- intensivlikning nisbiy kattaliklari, u berilgan hodisaning ma'lum muhitda tarqalish darajasini aks ettiradi (masalan, aholi zichligi ko'rsatkichi).

Mehnat sohasidagi hodisa va jarayonlarni ifodalashda o'rtacha kattaliklar hisob-kitobi juda muhim hisoblanadi. U o'rganilayotgan yig'indining (masalan, xodimlar ish haqining o'rtacha darjasini) barcha birliklar uchun xos bo'lgan, ko'rib chiqilayotgan umumiylar belgining qiymatini aniqlash imkonini beradi.

Variasiya ko'rsatkichlari hisob-kitobi o'rganilayotgan belgining o'zgaruvchanlik darajasini aniqlaydi, ya'ni berilgan yig'indining berilgan belgi munosabatida o'zgaruvchaniligini ifodalaydi. Variasiyalarni o'rganishda dispersiya va o'rtacha kvadratik tafovut muhim statistik tasnif hisoblanadi.

«Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlarining boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan o'zaro aloqasi yaqinligi, asosan korrelyatsion-regressiv tahlil o'tkazish yordamida o'rganiladi. Korrelyasiya bandlik ko'rsatkichlari va ishsizlik ko'rsatkichlarining boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar(yalpi ichki mahsulot, asosiy kapital, investisiyalar, tovar va xizmatlar eksporti , importi va boshqalar) bilan aloqasining yaqinligini miqdoriy baholash imkonini beradi. Regressiya ko'rsatkichlari natijasi ko'rsatkich faktorli ko'rsatkichga (masalan, mehnat unumdorligi 1% oshganda ish haqining o'sishi) bog'liqligining miqdoriy bahosiga ega bo'lish imkonini beradi.

«Mehnat statistikasi»da indeksli usulidan keng foydalaniladi. Birinchidan, u «Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlari (mehnat unumdorligi, ish haqi, aholining nominal va haqiqiy daromadlari, iste'mol narxlari indekslari) dinamikasini o'rganish, ikkinchidan, indeksli faktorli, tahlil faktorli belgining natija ko'rsatkichiga (masalan, yalpi ichki mahsulotning band bo'lganlar va mehnat unumdorligi hisobiga o'sishi) miqdoriy ta'sirini aniqlash imkonini beradi.

Mehnat statistikasi mehnat va mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlar tendensiyalarini o'rganish maqsadida dinamik qatorlar tahlili usulidan foydalanadi. Bunday tahlil natijasida aniqlangan Mehnat statistikasi ko'rsatkichlarining o'sish dinamikasidagi tendensiyalar ularning interpolasiyasi (tadqiq qilinayotgan dinamika qatorlari ichida noma'lum darajalarni topish) va trend ekstropolyasiyasi (bashorat qilish) uchun boshlang'ich material xizmatini o'taydi.

Mehnat statistikasi o'ganilayotgan yig'indi birliklarni bir necha belgilari bo'yicha tasniflashni amalga oshirishda bu birliklarni (masalan, mamlakatlar yoki iqtisodiy mintaqalar) har bir birlik o'rtacha guruhashga yaqin ko'rsatkichlarga ega bo'lgan (masalan, mintaqalarning bandlik darjasи, ish haqi va aholi daromadlari bo'yicha guruhash), nisbatan bir xil guruhlarga birlashtirish imkonini beradigan klasterli tahlildan foydalanadi. Statistik axborotni to'plash, ishlov berish va tahlil qilish nitijalari odatda statistik jadval va grafiklar (diagramma va statistik kartalar) tuzishning umumiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Ulardan mehnat statistikasi ko'rsatkichlari tahlilining oraliq yoki pirovard yakunlarini bayon qilishda foydalanadi.

Mehnat statistikasida bir yo'la tadqiqotlar o'rtasidagi davrda (aholini ro'yxatga olish o'rtasidagi davrda) oraliq ko'rsatkichlarga ega bo'lish imkonini beradigan balans usuli alohida o'rinni egallaydi. Bundan tashqari, u mehnat potensialining

mavjudligi va undan foydalanish (jumladan, band aholi balansi va undan iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha foydalanish)ni ifodalaydi. Balans usuli mavjud mehnatga layoqatli aholi va undan foydalanish orasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi.

1.3. Xalqaro Mehnat Tashkiloti va uning statistik faoliyati

Xalqaro Mehnat Tashkiloti Xalqaro mehnat statistikasining qaror topishi va rivojlanishida muhim rol o'yndaydi. U (XMT, International Labour Organization) 1919 yilda Millatlar ligasi huzurida mehnat tashkiloti sifatida tashkil etilgan. Xalqaro Mehnat Tashkiloti 1946 yildan boshlab, BMT ning ixtisoslashgan muassasasi hisoblanadi, dunyoning 171 davlati XMT a'zosi hisoblanadi. XMTda fransuz va ingliz tillarida ish yuritiladi, uning qarorgohi Jeneva shahridadir. XMTning vakolatxonalarini yirik davlatlar poytaxtlarida faoliyat ko'rsatmoqda.

Ustaviga ko'ra, Xalqaro mehnat tashkilotining vazifalari quyidagilar hisoblanadi: ish vaqtini regeomentlash; ishsizlikka qarshi kurash; mehnatkashlarni kasb kasalliklari va ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalardan himoya qilish; bolalar, o'smirlar va ayollar mehnatini muhofaza qilish; ish sharoiti muhitini yaxshilash; ijtimoiy sug'urta va ta'minot masalalarini tartibga solish; kasbiy-texnik ta'limni tashkil etish va h.k.

Xalqaro Mehnat Tashkilotining yuqori organi – Bosh konferensiya; ijro etuvchi organi – Ma'muriy kengash, u kotibiyyat – Xalqaro Mehnat Byurosi (XMB) ishiga boshchilik qiladi. XMB doimiy ishlaydi va XMTning ishchi organi hisoblanadi. XMB axborot to'playdi va tarqatadi. Hukumatlarga ularning iltimoslariga ko'ra, yordam ko'rsatadi. Xalqaro mehnat tashkilotining texnik hamkorlik dasturlarini boshqaradi, maxsus ilmiy tadqiqotlar o'tkazadi. Bu tashkilot doirasida XMB Statistika byurosi tashkil etilgan. Ma'lum vaqt o'tgandan so'ng boshqa doimiy ishlovchi organ – Mehnat statistikasining Xalqaro konvensiyasi tashkil etildi.

XMBning Statistika byurosi Xalqaro Mehnat Tashkilotiga a'zo mamlakatlar mehnat to'g'risidagi statistik hisobotini to'plash, ishlov berish va e'lon qilishdek joriy faoliyatni amalga oshiradi. Mehnat statistikasining Xalqaro konferensiyalarida jahonning shu sohadagi yetakchi mutaxassislari nazariy masalalarni muhokama etadi va «Mehnat statistikasi»ning turli jihatlariga taalluqli rezolyusiyalarini qabul qiladi.

Xalqaro Mehnat Tashkilotining har yil o'tkazadigan konferensiyalarida bo'laajak ish rejalarini va o'tgan yilgi rejaning bajarilish yakunlari muhokama qilinadi. XMBning Statistika byurosida tayyorlagan materiallar ko'rib chiqiladi, shuningdek, konvensiya va tavsiyalar qabul qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida

"Davlat statistika to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligini qayta tashkil etish to'g'risida" 2002-yil 24-dekabrdagi PF-3483dagi Farmonini bajarish yuzasidan, shuningdek, respublika statistika organlari faoliyatini tashkiliy ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. Quyidagilar:

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi nizomi tuzilmasi 1-ilovaga muvofiq.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi markaziy apparatining tashkiliy tuzilmasi 2-ilovaga muvofiq tasdiqlansin.

2. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi markaziy apparat shtatdagi xodimlarining cheklangan soni 128 nafar (xizmat ko'rsatuvchi xodimlardan tashqari) etib belgilansin.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasida raisning bir nafar birinchi o'rinnbosari, raisning uch nafar o'rinnbosarlari hamda yetti kishidan iborat Hay'at bo'lishiga ruxsat etilsin.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi raisi vazir maqomiga, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi raisining birinchi o'rinnbosari va o'rinnbosarlari – tegishli ravishda vazirning birinchi o'rinnbosariga va o'rinnbosarlariga tenglashtirilsin.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi raisiga shtatdagi xodimlarning belgilangan soni va statistika ishlarini amalga oshirishga ajratiladigan mablag'lar doirasida Qo'mita tuzilmasini o'zgartirishlar kiritish huquqi berilsin.

3. Quyidagilar:

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar statistika boshqarmalarining tuman (shahar) statistika bo'limlarining namunaviy tizilmasi 3, 3a va 3b-ilovalarga muvofiq:

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi to'g'risida Nizom 4-ilovaga muvofiq;

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining maxsus jamg'armasi to'g'risidagi Nizom 5-ilovaga muvofiq tasdiqlansin.

4. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi huzuridagi davlat statistikasini rivojlantirish, uning faoliyat ko'rsatishi va uni muvofiqlashtirish muammolari bo'yicha kollegial maslahat organi Statistika kengashi tashkil etilsin.

13. Davlat statistika hisobotini taqdim etish tartibini buzganligi, statistika ma'lumotlarini yashirganligi va buzib ko'rsatganligi uchun mansabdor shaxslarga solinadigan jarimalardan shakllantiriladigan Maxsus jamg'armani yuritish O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasiga berilsin.

14. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi raisiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar statistika boshqarmalari boshliqlariga davlat statistika organlari tizimi xodimlarining yuqori malakasi uchun ularga oylik lavozim maoshi miqdoridan ortiq bo'lмаган miqdorda ustama belgilash huquqi berilsin.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining maxsus jamg'armasi mablag'lari davlat statistika organlari tizimi xodimlarining yuqori malakasi uchun to'lanadigan ustamalar manbai etib belgilansin.

15. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi

har yili davlat byudjetini shakllantirishda statistika ishlarini amalga oshirish, davlat statistika organlarining ta'minoti va moddiy-texnika bazasini mustahkamlash uchun zarur mablag'larni nazarda tutsin.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasiga beshta yengil avtomobil xarajatlari uchun limet ajratsin.

16. Quyidagilar:

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi Toshkent shahar, Buyuk ipak yo'li ko'chasidagi 63-uya;

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining Kadrlarni qayta tayyorlash va statistika tadqiqotlari markazi Toshkent shahar, Buyuk ipak yo'li ko'chasidagi 42a-uya joylashtirilsin.

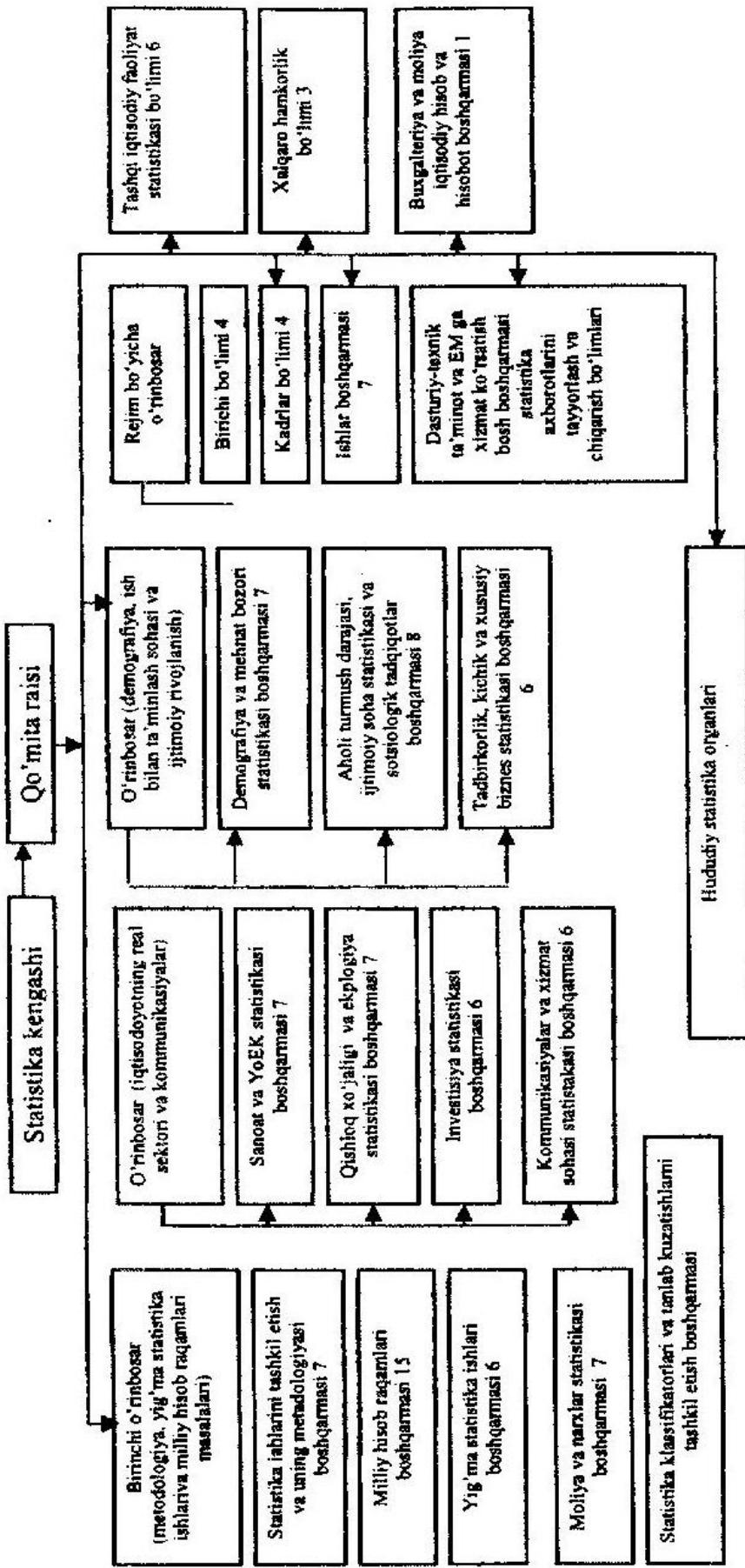
O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligining Statistika davlat departamenti va unga qarashli tashkilotlar egallab turgan xizmat binolari O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va unga qarashli tashkilotlar ixtiyorida qoldirilsin.

17. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari bir nusxadan majburiy tartibda yuboriladigan tashkilotlar ro'yxatiga kiritilsin.

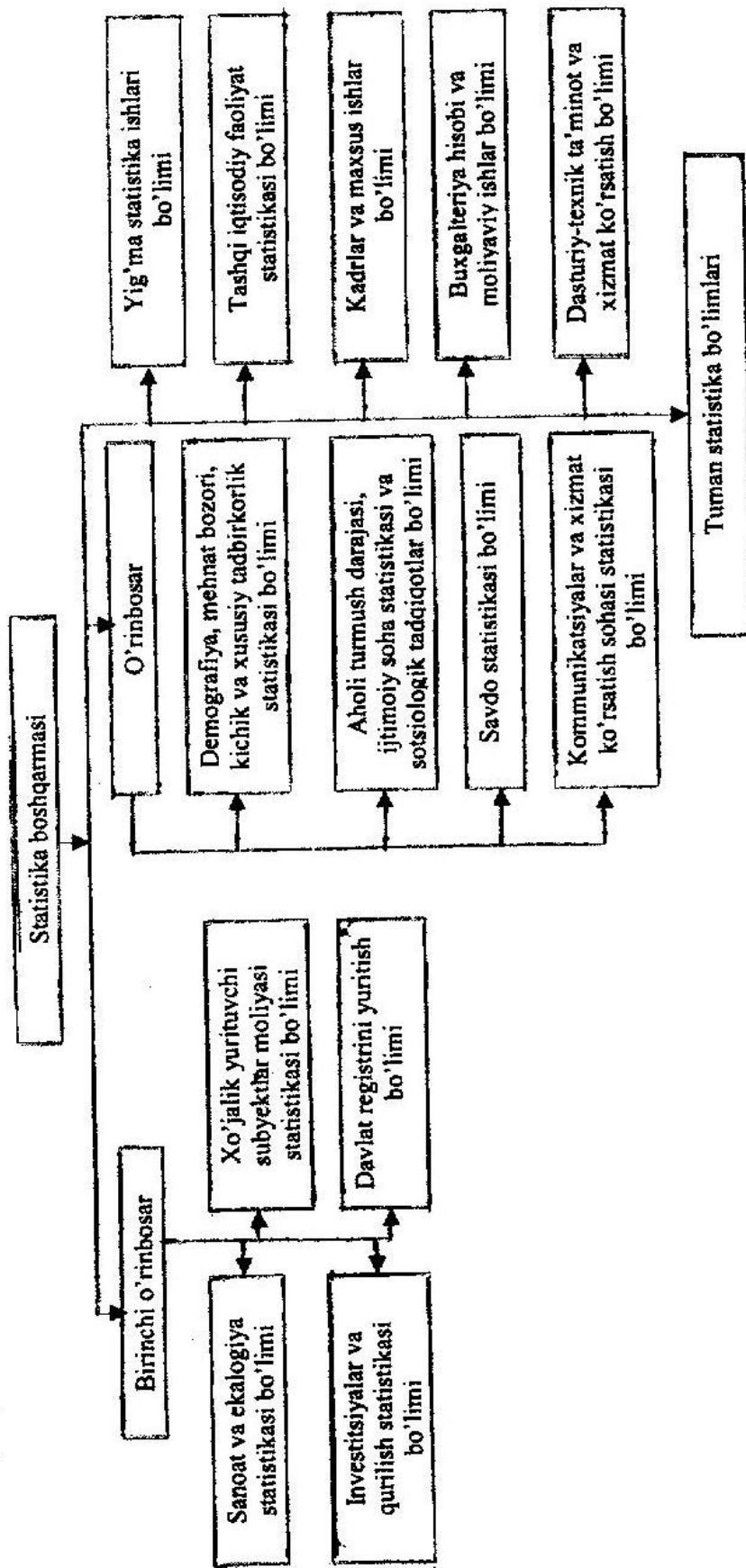
18. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi Davlat statistika qo'mitasi bilan birgalikda bir oy muddatda amaldagi qonun hujjaligiga mazkur qarorlardan kelib chiquvchi o'zgartirish va qo'shimchalar to'g'risida Vazirlar Mahkamasiga takliflar kirtsin.

19. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o'rinosi R.S.Azimov zimmasiga yuklansin.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi markaziy apparatining tashkiliy tuzilmasi

Toshkent shahar statistika boshqarmasining tuzilmasi

NIZOM

1. Umumiy qoidalar

1. Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining maqomi, asosiy vazifalari, funksiyalari, vakolotlarini va faoliyatining tashkiliy asoslarini belgilaydi.

2. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi "Davlat statistika to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligini qayta tashkil etish to'g'risida" 2002 yil 24 dekabrdagi PF-3183-sон Farmoniga muvofiq tashkil etilsin.

3. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi statistika sohasida rivojlanishning milliy va mintaqaviy xususiyatlarini hisobga olgan holda ilmiy metodologiyaga, xalqaro standartlar va qoidalarga asoslangan yaxlit ilg'or statistika axboroti tizimini yaratishga va uning faoliyat ko'rsatishiga yo'naltirilgan yagona siyosatni amalga oshiruvchi, davlat hokimiyyati va boshqaruv organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar, fuqarolar va tashkilotlarning rasmiy statistika axborotlariga bo'lgan ehtiyojini qondiruvchi davlat hokimiyyati ijro etuvchi organi hisoblanadi.

4. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligining statistikaga oid vakolatlari bo'yicha:

O'zbekiston Respublikasi Maroiqtisodiyot va statistika vazirligi Statistika davlat departamentining vakolatlari, majburiyatlari va mulkiy huquqlari bo'yicha huquqiy voris hisoblanadi.

5. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi statistika ishlaringning ishonchilik, xolislik, beg'arazlik:
dolzarblik, qiyosiylik va barqarorlik;
qulaylik, ochiq-oydinlik va oshkorralik;

statistika axborotini yig'ish, qayta ishslash va umumlashtirish tartibiga har qanday aralashishni istisno etish tamoyillari asosida tashkil etilishini ta'minlaydi.

6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va qonunlariga, Oliy Majlis qarorlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va farmoyishlariga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga, mazkur Nizomga hamda boshqa qonun hujatlariga amal qiladi.

7. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridagi, tumanlar shaharlardagi statistika organlari hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasiga

statistika ishlari davlat buyurtmasini tayyorlash va uning bajarilishini ta'minlash, davlat hokimiyyati va boshqaruv organlari ehtiyojlari, foydalanuvchilarning statistika axborotlariga talabini o'rganish asosida Davlat statistika ishlari dasturlarini ishlab chiqish va ularning bajarilishini tashkil etish;

yo'nalishlar bo'yicha statistika axborotlarining mamlakatlararo taqqoslanuvchanligini ta'minlovchi, o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy-statistika lasniflar tizimini ishlab chiqish, joriy etish va yuritish;

vazirliklar, idoralar va tashkilotlarning statistika sohasidagi yagona siyosatni amalga oshirish bo'yicha faoliyatining muvofiqlashtirishni ta'minlash;

respublikani, mintaqalarni va tarmoqlarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlarining, ijtimoiy-iqtisodiy masalalari bo'yicha Oliy Majlis qarorlarining, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlarining, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va farmoyishlarining bajarilishining statistik kuzatuvarlarini amalga oshirish;

davlat va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini, yuridik shaxslarni, davlat muassasalarini va xalqaro tashkilotlarni hamda jamoatchilikni statistika axboroti bilan belgilangan tartibda ta'minlash;

dolzarb ijtimoiy-iqtisodiy masalalarbo'yicha metodik bazaning ishlab chiqilishini amalga oshirish, tematik yozishmalarni, senz tadqiqotlatini va monitoringini tashkil etish va amalga oshirish;

statistika organlirini zamонавиylashtirish hamda statistika axborotini tezkorlik bilan uzatishni va qayta ishlashni ta'minlovchi zamонави kompyuterlar hamda axborot-kommunikasiya tizimlari va texnologiyalari bilan qata jihozlash, statistika bo'yicha yagona axborot tizimini yanada rivojlantirish, uning respublikadagi boshqa axborot tizimlari bilan o'zaro muvofiqligi va bog'liqligini ta'minlash;

statistika ishlarini tashkil etish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy-statistik klassifikatoriar tizimini hamda korxonalar va tashkilotlarning yagona davlat reyestrini yuritish;

statistika axborot resurslarining xavfsizligini ta'minlash va axborot hisoblash tizimini ruxsatsiz foydalanishdan himoya qilish;

barcha darajalardagi statistika organlari xodimlari malakasini izchil asosda oshirishni va ularni qayta tayyorlashni ta'minlash;

O'zbekiston Respublikasining ustuvor yo'nalishlar bo'yicha davlat statistikasi sohasidagi xalqaro majburiyatlarini bajarish va xalqaro hamkorligini rivojlantirish;

Xo'jalik shartnomalari asosida korxonalar va tashkilotlarga dasturlar ishlab chiqish bo'yicha xizmatlar hamda axborot-hisoblash xizmatlari ko'rsatishga doir statistik va boshqa ishlarni bajarish, noshirlik faoliyatini amalga oshirish;

respublikadagi barcha xo'tjalik yurituvchi subyektlarni to'liq hisobga olishni va identifikasiyalashning hamda axborot resurslarining mosligini ta'minlovchi asosiy metodologik instrument sifatida Korxonalar va tashkilotlarning yagona davlat registrini yanada rivojlantirishni ta'minlaydi;

statistika kuzatuvarini tanlov bo'yicha tashkil etishning asosi sifatida statistika kuzatuvari subyektlarining asosiy majmuini takomillashtiradi;

statistik faoliyat shu jumladan davlat axborot tizimlari va resurslarini yaratish hamda yuritish masalalari bo'yicha normativ huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqadi, kelishib oladi va belgilangan tartibda respublika Hukumatiga va tegishli organlarga kiritadi;

respondentlarni statistik kuzatuvarini o'tkazish uchun zarur bo'lgan statistika hisoboti shakllari banklari, ularni to'ldirish bo'yicha yo'riqnomalar bilan respublika byudjetidan ushbu maqsadlarga ajratiladigan mablag'lar darajasida ta'minlaydi;

statistika kuzatuvari va rasmiy statistika axboroti masalalari bo'yicha axborot tushuntirish ishlarini amalga oshiradi;

milliy qonun hujjatlariga va mavjud xalqaro standartlarga va taysiyanomalarga muvofiq statistika ma'lumotlarining maxfiyligini ta'minlaydi;

ma'lumotlarni tayyorlash metodlarini, tartibini va sifatini takomillashtirish negizida barcha foydalanuvchilarga ochiq statistika axborotini tarqatadi va ularni foydalanish uchun teng sharoitlar bilan ta'minlaydi;

metodojogiya va statistika masalalari bo'yicha xalqaro qoidalarga muvofiq bo'lgan va milliy sharoitlarga moslashtirilgan tadqiqot ishlarini tashkil qiladi va amalga oshiradi;

ijro etuvchi hokimiyatning boshqa organlari bilan birgalikda O'zbekiston Respublikasi xalqaro tashkilotlarga a'zoligidan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajaradi, jamiatning ehtiyojlariiga muvofiq statistika sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi, ilg'or xorijiy tajribani o'rganadi, umumlashtiradi va tarqatadi;

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasiga qonun hujjatlarida belgilangan boshqa funksiyalarni ham bajaradi;

IV. Huquq va majburiyatlar

13. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasiga o'ziga yuklangan funksiyalarni bajarishi uchun quyidagi huquqlar beriladi:

Statistika bo'yicha yagona siyosatni o'tkazish sohasidagi faoliyatni muvofiqlashtirishni va funksional tartibga solishni amalga oshiradi;

Davlat statistika kuzatuvchilari shakllarini, ularni to'ldirish hamda taqdim etish tartibini tasdiqlash va idoraviy statistika kuzatuvari shakllarini kelishib olish;

davlat statistika hisobotini taqdim etish tartibi buzilganligi uchun mansabdar shaxslardan undiriladigan jarimalar hisobiga Maxsus jamg'armani shakllantirish hamda undan belgilangan qoidaga muvofiq foydalaniш;

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tasarrufidagi tashkilotlarni tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonun hujjalariда belgilangan tartibda takliflar tayyorlash va kiritish, shuningdek, ushu korxonalar va tashkilotlar to'g'risidagi nizomlarni (ustavlarni) tasdiqlash;

xo'jalik shartnomalari bo'yicha, tijorat asosida statistik, tahliliy axborot-hisoblash, noshirlik va soha mavzusi bo'yicha boshqa ishlarni amalga oshirish;

boshqa davlatlarning statistika idoralari va xalqaro statistika va boshqa tashkilotlar bilan statistika faoliyati masalalari bo'yicha hamkorlik qilish to'g'risida belgilangan tartibda bitimlar tuzish;

statistika sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, ularni ishlab chiqish uchun O'zbekiston Respublikasi ilmiy muassasalarini, respublika va xorijiy mamlakatlarning boshqa tashkilotlarini, shuningdek, olimlar va mutaxassislarni belgilangan tartibda jalb etish;

xalqaro statistika va iqtisodiyot tashkilotlari bilan hamkorlik qilish, statistika masalalari bo'yicha seminarlar va kengashlar, shu jumladan xalqaro seminar va kengashlar o'tkazish hamda ularning ishida qatnashish;

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi amaldagi qonun hujjalariга muvofiq boshqa huquqlarga ham egadir;

14. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi statistika sohasidagi yagona siyosatning samarali amalga oshirilishi uchun javob beradi.

15 O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi xodimlari "Davlat statistikasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni talablarini buzganlik uchun, shuningdek statistika ma'lumotlarini yashirganlik va buzib ko'rsatganlik uchun, yoxud mazkur qonun buzilishlariga ko'maklashganlik uchun qonunga muvofiq ma'muriy va jinoiy javobgarlikka tortiladi.

V. Faoliyatini tashkil etish

16. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasiga rais rahbarlik qiladi. Rais respublika Hukumatining taqdimnomasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimdan ozod qilinadi.

Rais lavozimiga kasb va texnik malakasi asosida uch yil muddatga tayinlanadi hamda, u o'zining kasbga nomuvofiqligi sababli belgilangan muddatdan oldin lavozimdan ozod etilishi mumkin;

Raisning O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan lavozimga tayinlanadigan va lavozimdan ozod qilinadigan to'rt nafar o'rinosari, shu jumladan bir nafar birinchi o'rinosari bo'ladi.

Hay'at tuziladi. Hay'at tarkibi belgilangan tartibda tasdiqlanadi.

Hay'at davlat statistikasini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini, shuningdek, davlat statistika organlari faoliyatining boshqa masalalarini ko'rib chiqadi.

Hay'at qarorlari protokollar bilan rasmiylashtiriladi va O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi raisining buyruqlari bilan amalga oshiriladi.

19. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi huzurida davlat hokimiyati organlari, ishbilarmon doiralar, ilmiy jamoatchilik, jamoat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari vakillaridan iborat tarkibda davlat statistikasini rivojlantirish, faoliyatini amalga oshirish va muvofiqlashtirish, shuningdek, statistika metodologiyasini takomillashtirish va foydalanuvchilarning rasmiy statistika axborotiga bo'lgan ehtiyojini hisobga olish muammolari bo'yicha kollegial maslahat organi hisoblanadigan Statistika kengashi tashkil etiladi.

Statistika kengashi faoliyatining tashkiliy-texnik ta'minoti O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladi.

Statistika kengashining shaxsiy tarkibi respublika Hukumati taqdimnomasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

20. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi huzurida yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan Kadrlarni qayta tayyorlash va statistika tadqiqotlari markazi tashkil etiladi.

VI. Mol-mulki va xo'jalik faoliyati

21. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining mol-mulkini asosiy vositalar va aylanma mablag'lar, shuningdek, qiymati uning mustaqil balansida aks ettiriladigan boshqa boyliklar tashkil etadi.

22. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasini mablag' bilan ta'minlash va uning moddiy-texnika ta'minoti Davlat statistika ishlari dasturiga muvofiq Davlat byudjeti mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi.

Davlat statistika ishlari dasturiga kiritilmagan qo'shimcha statistika ishlariga haq to'lash buyurtmachilar mablag'lari hisoblanadi.

23. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi o'z faoliyatini har yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan Statistika ishlarini bajarish davlat buyurtmasiga, shuningdek, mahsulotlar, ishlar va xizmatlardan foydalanuvchilar bilan tuzilgan shamomalarga muvofiq tashkil qiladi.

24. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi o'z ishlari natijalarining tezkor va bexgalteriya hisobini amalga oshiradi, statistika hisobotini yuritadi.

1985 yili bir yo'la qabul qilingan mehnat statistikasi to'g'risidagi 170-sonli

1.4. «Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlari tizimi

Mehnat va mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarni o'rganish ularning miqdoriy tavsifini ifodalash imkonini beradigan, o'zaro bog'langan ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi ko'magida amalgamoshiriladi. Bu tizim iqtisodiy faoliyat jarayonida shu faoliyat ishtirokchilari va eng avvalo ish beruvchi va yollanma ishchilar o'rtasida mavjud bo'lган o'zaro haqiqiy aloqalarni aks ettiradi.

XMT tomonidan ishlab chiqilgan «Mehnat statistikasi» bo'yicha zamonaviy xalqaro tavsiyalar Xalqaro Mehnat statistikasi ko'rsatkichlarini hisoblashning uslubiy asosi hisoblanadi. Xalqaro Mehnat statistikasi ko'rsatkichlari ifodalanadigan o'lchov birliklari turiga ko'ra, uning ko'rsatkichlari tizimi o'ziga natural qiymat hamda mehnat ko'rsatkichlarini qamrab oladi.

Natural ko'rsatkichlarga shu hodisaning kattaligi (miqdori)ni ifodalaydigan va natural o'lchov birliklarida ifodalangan ko'rsatkichlar (masalan, ish vaqt birligiga aniq mahsulot turlarining ishlab chiqarilishi, bandlar va ishsizlar soni va h.k.) kiritiladi.

Qiymat ko'rsatkichlariga pul ifodasi ko'rsatkichlari (masalan, ishsizlik nafaqalarining o'rtacha miqdori ish vaqt fonda, milliy mehnat unumdarligining darajasi va h.k.) kiritiladi. Mehnat ko'rsatkichlari ish vaqtি birliklarida (masalan, kishiG'soat, kishiG'kun, o'rtacha yildagi xodimlar) ifodalanadi.

Xalqaro Mehnat statistikasi ko'rsatkichlari tizimi qator kichik tizimlardan tarkib topadi. Ularning har biri mehnat va mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa hamda jarayonlarning ma'lum sifatini ifodalaydigan mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlardan iborat bo'ladi.

Xalqaro Mehnat statistikasi ko'rsatkichlari tizimining asosiy bo'limlariga quyidagilar kiritiladi:

- har qanday mamlakat mehnat potensialini shakllantirish bazasi sifatida aholi statistikasi ko'rsatkichlari (aholi soni va tarkibi ko'rsatkichlari; mehnat yuklamasi ko'rsatkichlari; aholi va ishchi kuchining tabiiy va migratsiya harakati ko'rsatkichlari);
- iqtisodiy faol aholi, bandlik, ishsizlik va iqtisodiyotning ishsizlikdan yo'qotish ko'rsatkichlari;
- ishchi kuchi taklifi, unga talab va mehnat bozori kon'yunkturasi ko'rsatkichlari;
- noto'liq (qisman) bandlik, iqtisodiyotning noto'liq bandlikdan yo'qotishlari va norasmiy sektordagi bandlik ko'rsatkichlari;
- ish vaqtining davomiyligi va undan foydalanish ko'rsatkichlari;
- ishchi kuchi qiymati;

barcha turlarini xalqaro standart tarmoq tasnifi asosida guruhlash bo'lib, unda faoliyatning quyidagi turlari aniqlanadi:

- qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, ov;
- baliqchilik;
- qazib oluvchi (kon) sanoat;
- qayta ishlovchi sanoat;
- elektr energiyasi, gaz va suv ishlab chiqarish;
- qurilish;
- savdo, mehmonxonalar, restoranlar;
- transport, aloqa, ombor xo'jaligi;
- ko'chmas mulk bilan operasiyalar, ishlab chiqarish xizmatlari, ijara;
- ma'muriyat, muhofaza, ijtimoiy sug'urta;
- maorif;
- sog'liqni saqlash;
- boshqa shaxsiy va jamoa xizmatlari (atrof-muhitni muhofaza qilish, dam olish, turizm, ko'ngil ochish, madaniy tadbirlar);
- uy xo'jaliklariga pullik xizmatlar;
- ekshududiy tashkilotlar.

d) **bandlik maqomi bo'yicha guruh** – u XMT ishlab chiqqan bandlik maqomining xalqaro tasnifiga asoslanadi.

e) **kasbiy guruh**, uning asosida XMT qabul qilgan kasblarning xalqaro standarti yotadi, bu tasnif 4 bosqichdan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida band bo'lganlar soni, shuningdek, ular ishlab chiqargan mahsulot va xizmatlar hajmini aniqlashda jiddiy qiyinchiliklar borligi tufayli barcha mamlakatlarning milliy statistika xizmatlari iqtisodiyotida band bo'lganlar soni va yangi ko'rsatkichlarga norasmiy faoliyatni hisobga olib, qo'shimcha hisob-kitoblar qilinadi.

Qisqacha xulosalar

Bozor munosabatlarining mavjudligi va shu bilan bog'liq mehnat bozorining holatini statistik baholash, o'rganish, tahlil qilish va mamlakatimiz uchun ilgari noma'lum bo'lgan milliy hisoblar tizimi bir qator ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganish va amaliyotga tatbiq etish, bizning sharoitimiz, amaliyotimizga mos kelmagan kategoriylar ustida ish olib borish va ularni iloji boricha milliy hisoblar tizimidan chiqib ketmasdan amaliyotimizga moslashtirish va shu kabi vazifalarni hal etish uchun bozor mexanizmini, uning qonuniyatlari, tendensiyalarini chuqur va mukammal o'rganishda statistik tadqiqotlar tashkil etishni talab etadi.

Xalqaro statistikada qo'llaniladigan unumdorlik ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar	Kasrdá	
		surat	maxraj
1	Mehnat unumdorligining natura shaklidagi ko'rsatkichlari	Mahsulotni natura shaklidagi birliklarida chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
2	Mehnat unumdorligining shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlari	Mahsulotni shartli-natura shakli birliklarida chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
3	Mehnat unumdorligining qiymat ko'rsatkichlari		
A	Yalpi mehnat unumdorligi	Yalpi qo'shilgan qiymat, mahsulotni yalpi ishlab chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
V	Sof mehnat unumdorligi	Sof qo'shilgan qiymat, sof mahsulot	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birligida
S	Integral mehnat sarflari	Yalpi qo'shilgan qiymat, yalpi mahsulot chiqarish	Ishlab chiqarishning vaqt birligida ifodalangan barcha omillari
D	Global mehnat unumdorligi	Yalpi qo'shilgan qiymat, yalpi mahsulot chiqarish	Ishlab chiqarishning pul ifodasiidagi barcha omillari
E	Total mehnat unumdorligi	Sof qo'shilgan qiymat, sof mahsulot	Pul ifodasiidagi mehnat va doimiy kapital
F	Mehnat sarfi birligiga haqiqiy daromadlar	Yalpi ichki mahsulot (sof mahsulot)	Vaqt birliklaridagi mehnat sarflari

6.3. Mehnat unumdorligi dinamikasi

Vaqt o'zgarishi bilan hodisalarining o'zgarishi dinamika deyiladi.

Mehnat unumdorligi dinamikasi indekslar yordamida o'r ganiladi. Indekslar individual va umumiyl bo'lib o'r ganiladi. Bir turdag'i mahsulot ishlab chiqarilganda individual mehnat unumdorligi indekslaridan foydalilanadi:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0}$$

Bunda: W_1 , va W_0 - mehnat unumdorligi bazis va joriy darajalari.

Bu mehnat unumdorligini to'g'ri ko'rsatkichi yordamida tuzilgan indeks hisobot davrida bazis davrga qaraganda qay darajada mehnat unumdorligi o'zgarishini ko'rsatib beradi.

bilan birga ishlab, doimo “yollanma ishchi” sifatida bir yoki bir necha xodimlarni yollaydigan xodimlar kiritiladi.

O‘z hisobiga ishlaydigan shaxslar. Bu guruhga qoidaga ko‘ra, mustaqil yoki sheriklar bilan ishlaydigan va doimiy asosda hech qanday yollanma ishchilarini yollamaydigan shaxslar kiritiladi.

Ishlab chiqarish shirkatlari a’zolari. Bu guruhga shirkatlarning faol (ishlaydigan a’zolari hisoblanadigan shaxslar kiritiladi. Bunda har bir a’zo ishlab chiqarishni tashkil qilish, mahsulotlarni sotish, korxona daromadlarini shirkat a’zolari o’rtasida taqsimlashga aloqador masalalarni boshqalar bilan teng huquqlarda hal qiladi. Ishlab chiqarish shirkatlarida yollanma ishchilar bu guruhga kiritilmasligi alohida aytib o’tiladi.

Oilaning yordam beruvchi a’zolari. Oilaviy korxonalar (biznes)da faoliyatni shu uy xo‘jaligida yashovchi qarindosh boshqaradigan shaxslar oilaning yordam beruvchi a’zolari hisoblanadi. Bunda ularni sheriklar sifatida ta’riflab bo‘lmaydi, chunki ularning korxona faoliyatidagi ishtiroklari ish vaqt va boshqa omillar nuqtai nazaridan turlichadir.

Bandlik maqomi bo‘yicha tasniflanmaydigan xodimlar. Bu guruhga ilgarilari daromad keltiradigan mehnat faoliyati bilan band bo‘lмаган ishsizlar va zarur axborotning yyetarli emasligi yoki qandaydir boshqa sabablar tufayli yuqorida aytib o’tilgan guruhlardan birortasiga ham kiritish mumkin bo‘lмаган shaxslar kiritiladi.

3.2. I-jadval

Iqtisodiyot tarmoqlarida band bo‘lgan aholi soni

	Ming kishi		Jamiga nisbatan %da	
	2003 y.	2004 y.	2003 y.	2004 y.
Jami iqtisodiyotda band bo‘lganlar	9589,0	9910,6	100	100
Shu jumladan tarmoqlarda:				
Sanoat	1223,3	1283,9	12,8	13,0
qishloq va o‘rmon xo‘jaligi	3063,0	3067,6	31,9	31,0
qurilish	763,3	808,1	8,0	8,2
Transport va aloqa	432,8	461,0	4,5	4,6
Savdo, umumiyoq ovqatlanish, tayyorlov idoralarida	815,0	857,6	8,5	8,7
Uy joy komunal va aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish	285,4	301,1	3,0	3,0
Sog‘liqni saqlash, sport va ijtimoiy ta’minot sohalarida	654,4	689,0	6,8	6,9
Ta‘lim, ma’daniyat san’at, fan va ilm sohalarida	1257,4	1321,0	13,1	13,3
Moliya, kredit va sug‘urta	50,4	52,8	0,5	0,5
Boshqa tarmoqlar	1044,0	1068,5	10,9	10,8

Manba: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарх 2004 йил. №8 март 2005.

Band aholi - iqtisodiy faol aholining bir qismi bo‘lib:

Turli mamlakatlarda iqtisodiy faol aholi sonini aniqlashda uning tarkibida quyidagi guruhlarni hisobga otish munosabatida farqlar bor: harbiy xizmatchilar; davlat muassasalarida saqlanayotgan shaxslar (masalan, qamalganlar); rezervasiyalarda yashovchi shaxslar; birinchi bor ish izlayotgan shaxslar; mavsumiy ishchilar va noto'liq ish vaqtida iqtisodiy faoliyat bilan band bo'lgan shaxslar. Ayrim mamlakatlarda bu guruhlarning hammasi yoki ma'lum qismi iqtisodiy faol aholi toifasiga kiritiladi, boshqa mamlakatlarda esa ular nofaol tariqasida talqin qilinadi. Ammo odatda iqtisodiy faol aholi to'g'risidagi ma'lumotlarga: talabalar, uy ishi bilan band bo'lgan ayollar; pensionerlar; to'liq o'z mablag'lari hisobiga yashovchi shaxslar; to'la boshqalarga qaram shaxslar kiritilmaydi. Qamalganlar, qoidaga ko'ra, ular iqtisodiy faoliyatda ishtirok etishlaridan qat'ynazar bandlar va ishsizlar tarkibiga kiritilmaydi.

Iqtisodiy faol aholini ta'riflash maqsadida guruhlash usulidan keng foydalaniladi. Bu guruhlarni shartli tarzda ikki turga: umumdemografik va ijtimoiy - iqtisodiy turlarga ajratish mumkin.

Umumdemografik guruhlar faqat iqtisodiy faol aholigagina emas, balki butun aholiga taalluqlidir. Ularga quyidagilar kiradi:

- a) jins va yosh bo'yicha guruhlash;
- b) hududiy guruhlash (turar joy bo'yicha), har bir mamlakatning ma'muriy - hududiy bo'linishi asosida amalga oshiriladi;
- v) shahar va qishloq aholisiga guruhlash, har bir mamlakatda amalda bo'lgan mezonlarga muvofiq amalga oshiriladi;
- g) oilaviy ahvolga ko'ra guruhlash (nikohda turganlar, bo'ydoqlar, ajralganlar, bevalar);
- d) oila a'zolari soni bo'yicha guruhlash;
- e) millati va ona tili bo'yicha guruhlash (har bir kishining o'z fikri asosida);
- j) fuqarolik bo'yicha guruhlash (mazkur shaxs qaysi davlat fuqarosi hisoblanadi);
- z) ma'lumoti darajasiga ko'ra guruhlash (shu mamlakatda qaror topgan ta'lim tizimiga muvofiq);
- i) yashash uchun zarur mablag'lar manbalari bo'yicha guruhlash (mashg'ulotlardan daromadlar; pensiyalar; nafaqalar; stipendiyalar; sarmoyadan daromadlar; foizlar; dividendlar; ijaraga berish; ayrim shaxslar boqimandalari; jamoalar boqimandalari; davlat boqimandalari).

Ijtimoiy - iqtisodiy guruhlar bevosita iqtisodiy faol aholiga taalluqli bo'lib, uning iqtisodiy faoliyatdagi o'mini ifodalaydi. Bularga eng avvalo, sinflar va ijtimoiy guruhlar bo'yicha guruhlash kiradi, bu usul ilgarilari sobiq sotsialistik mamlakatlar statistikasida qo'llanilgan. Hozirgi kunda 4-bandlik maqomining xalqaro tasnifi bazasida amalga oshiriladigan bandlikdagi holati bilan almashtirilgan.

Mehnat bo'limlarida qayd etilgan ishsizlar (yil oxiriga ming kishi)

	2003 y.	2004 y.
Mehnat bo'limlarida qayd etilgan ishsizlar	32,2	34,9
Bulardan ishsizlik badalini oluvchilar	17,9	19,5
Ishsizlik darajasi, % da	0,3	0,4
Mehnat bilan ta'minlangan aholi	317,4	323,7

Manba: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2004 йил. №8 март 2005.

Ishsizlikning iqtisodiyotga salbiy ta'sirini ifodalashda milliy iqtisodiyotning ishsizlikdan yo'qotishlarini aniqlash juda muhim hisoblanadi. Bu yo'qotishlar ikki xil bo'ladi: birinchidan, davlat amalda bo'lib turgan mehnat to'g'risidagi qonunlarga ko'ra, ishsizlarning muayyan qismiga ishsizlik nafaqalarini to'lashga majbur, ikkinchidan, ishsizlar ishlab chiqarishda ishtirok etmayotganliklari tufayli davlat milliy mahsulot va milliy daromadning ma'lum qismini yo'qotadi. Birinchi tur yo'qotishlarini to'langan ishsizlik nafaqalari summasi sifatida aniqlash mumkin. Ikkinchi turdag'i yo'qotishlarni ishsizlarning yillik o'rtacha sonini xodimning milliy daromadi yoki mahsulot bo'yicha hisoblangan yillik o'rtacha mehnat unumдорligiga ko'paytmasi sifatida aniqlash mumkin. Bu hisob-kitob quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

$$P_{YAIM(MD)} = \frac{YAIM(MD)}{S_{band}} \cdot S_{ish}$$

Bunda: YaIM (MD) - o'rganilayotgan davrda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot (milliy daromad)ning qiymati;

S_{band} va S_{ish} - o'rganilayotgan davrdagi bandlar va ishsizlarning o'rtacha soni.

3.3. Mikrodarajada band bo'lganlarni statistik o'rganish

Korxona xodimlari soni haqida ma'lumot korxona mehnat hisobotida aks ettiriladi. Korxona xodimlari sonining birlamchi hisoboti ishga qabul qilish va ishdan bo'shatish buyruqlaridan boshlanadi va korxona xodimlarini kunlik ro'yxatdagi soniga kiritiladi. Hamma xodimlar kategoriyalari, doimiy, vaqtincha, mavsumiy ishga qabul etilgan asosiy yoki yordamchi ish faoliyatiga qaramasdan, korxona tarkibida alohida shtatdagi xodimlardan tashqari o'rindoshlik bo'yicha ishlovchilar (sovvestitellarning) hisobi ham yuritiladi.

Ro'yxatdagi xodimlar soniga ishga qabul qilish haqida buyruq chiqqan kundan boshlab, to ishdan bo'shatish haqida buynuq chiqquncha ro'yxatda bo'lganlar kiritiladi.

Doimiy xodimlar soniga ishga qabul qilish buyrug'iда muddati ko'rsatilmagan xodimlar kiritiladi.

bermasligi sababli bo'lib, u kun davomida yoki ayrim ish soatlarida bo'lishi mumkin.

Bu ko'rsatkichlarni hisoblashni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz:

Avgust 1-dekadasida korxona xodimlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (kishi hisobida).

3.3. 1-jadval

Avgust 1-dekadasida korxona xodimlari haqidagi ma'lumotlar

Oy kunlari	Ro'yxatda bo'lganlar soni	Ishga kelganlar soni	Kun mobaynida bo'sh turganlar
1	320	295	2
2	322	304	-
3	321	311	-
4	323	312	-
5	325	320	9
dam olish kuni			
6	323	302	-
7	328	314	5
8	323	320	4
9	320	312	-

Aniqlaymiz:

$$\text{O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni} = \frac{320 + 322 + 321 + 323 + 325 * 2 + 323 + 328 + 323 + 320}{10} =$$

$$= \frac{3230}{10} = 323 \text{ kishi}$$

$$\text{O'rtacha ishga kelganlar soni} = \frac{295 + 304 + 311 + 312 + 320 + 302 + 314 + 320 + 312}{9} =$$

$$= \frac{2790}{9} = 310 \text{ kishi}$$

Demak, turli xil sabablarga ko'ra, har kuni o'rtacha 13 kishi ishga kelmagan, kelganlardan ikki kishi kun mobaynida bo'sh turganlar. Umuman har kuni 15 kishi mehnatidan foydalanilmagan.

Korxona xodimlari harakatini ta'riflash uchun mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalanildi. Mutlaq ko'rsatkichlarga: ishga qabul qilish aylanmasi, ishdan bo'shash aylanmasi, ortiqcha aylanma kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Agar o'rtacha yillik ro'yxatdagi xodimlar soni xalq xo'jaligidagi band bo'lganlar sonini hisoblash uchun mo'ljallangan bo'lsa, bu ko'rsatkichni hisoblashda maxrajida korxona qancha muddat faoliyat ko'rsatishidan qat'iynazar yillik kalendar kunlar olinadi.

Masalan, korxona o'z faoliyatini 31 dekabrda boshlab ro'yxatdagi xodimlar soni 365 kishi bo'lsa:

Ishchilar toifasiga qabul qilish aylanmasi:

$$K_{t.k.} = \frac{K}{T} \times 100 = \frac{42}{366} \times 100 = 11,48\%$$

Ishchilar toifasidan umumiy bo'shash aylanmasi:

$$K_b = \frac{B}{T} \times 100 = \frac{30}{366} \times 100 = 8,2\%$$

Qo'nimsizlik ko'rsatkichi:

$$K_t = \frac{\text{ortiqcha aylanma}}{T} \times 100 = \frac{18}{366} \times 100 = 4,92\%$$

Doimiylik ko'rsatkichi:

$$K_f = \frac{\text{yil davomida doimiy ishlaganlar soni}}{T} \times 100 = \frac{340}{366} \times 100 = 92,9\%$$

Ko'rini turibdiki, ortiqcha aylanma ko'rsatkichi 4,92%ni tashkil etib, bu degani, har o'rtacha 100 ishchidan beshtasi o'z xohishi bilan yoki mehnat intizomini buzish natijasida ishdan bo'shagan, demak intizom borasida ishchilarning o'z ishidan manfaatdor bo'lmasligi sababli, bu ko'rsatkich yuqori bo'lib, ma'muriyat o'z xohishi bilan bo'shaganlar sababini o'rganish ustida ish olib borishlari lozim. Xodimlar harakatini o'rganish maqsadida quyidagi absolyut ko'rsatkichlardan foydalilanildi:

1. Umumiy ishchi toifasiga kiritilganlar soni (K)= $38k + 4k = 42$ kishi.
2. Umumiy ishchi kategoriyasidan chiqqanlar soni
(B)= $4k + 6k + 16k + 2k + 2k = 30$ kishi:
 - zaruriy aylanma= $4k + 6k + 2k = 12$ kishi;
 - ortiqcha aylanma= $16k + 2k = 18$ kishi.

Xodimlar harakati nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblash uchun kerak o'rtacha yillik ishchilar sonini hisoblaymiz, buning uchun:

- yil oxiridagi ishchilar soni $T_1 = T_0 + K - B$, $T_1 = 360 + 42 - 30 = 372$ kishi;
- o'rtacha yillik ishchilar soni $\bar{T} = \frac{T_1 + T_0}{2} = \frac{360 + 372}{2} = 366$ kishi .

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy faol aholiga tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun o'z mehnatini taklif qiladiganlar kiritiladi. «Iqtisodiy faol aholi» tushunchasi o'mida «ishchi kuchi» va «mehnat resurslari» tushunchalari ishlataliladi. Ammo shuni nazarda tutish kerakki, «mehnat resurslari» toifasi yuqorida aytilgan toifalardan faqat «bandlar» va «ishsizlar»nigina emas, balki mehnatga layoqatli yoshdagil o'quvchilar, uy bekalari, har xil sabablarga ko'ra, iqtisodiy faol aholi hisoblanmaydigan

mehnatga layoqatli boshqa shaxslarni qamrab olishi tufayli farqlanadi.

BMXT-93 alohida shaxslarni haqiqiy yoki potensial bandlikga ko'ra tasniflaydi. Band bo'lgan aholi nafaqat absolyut miqdorlarda, balki nisbiy miqdorlarda ham o'rganiladi, chunki makon va zamonda qiyoslashda mana shu nisbiy miqdoriardan foydalilaniladi.

Xalq xo'jaligida band bo'lganlarga turli xil iqtisodiy faoliyat bilan band bo'lganlar, korxona, tashkilot, muassasalar, ya'ni yuridik shaxslarda va shu bilan fizik band bo'lganlar ham kiritiladi. Demak, umumiy band bo'lganlarni o'rganish mikrodarajada, ya'ni korxona, firma va hokazolarda band bo'lganlarni o'rganishdan boshlanadi. Korxonada band bo'lganlarni o'rganish maqsadida ro'yxatdagi xodimlar soni tuziladi, bu ko'rsatkich fursatli bo'lib, o'zgarishiga xodimlar harakati ta'sir etadi. Bu harakatni o'rganish maqsadida absolyut va nisbiy harakat ko'rsatkichlari hisoblanadi. Turli xil iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblashda qo'llaniladigan o'rtacha ro'yxatdagi, o'rtacha ishga kelganlar va o'rtacha haqiqiy ishlaganlar soni hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ish kuchi haqida tushuncha.
2. Mehnat resurslari balansi va uning tarkibi.
3. BMXT-93ga binoan band bo'lganlarning tasnifi.
4. Yollanma xodimlar haqida tushuncha va ularning tarkibi.
5. Ishsizlar haqida tushuncha.
6. Iqtisodiy faol aholining tasnifi.
7. Bandlik va ishsizlik nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblash.
8. Ro'yxatdagi xodimlar soniga kimlar kiritiladi?
9. Nima maqsadda va qanday usullarda o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni hisoblanadi?
10. Ish kuchi harakati qanday ko'rsatkichlar yordamida o'rganiladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Акбарова З. Мехнат статистикаси. Ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, Тошкент, 2004.
2. Под ред. С.Д.Ильенковой. Микроэкономическая статистика. Учебник. – М., 2004.
3. Минашкин В.Г., Козарезова О.Л. Основы теории статистики. – М., 2004.
4. Р.А.Шмойлова и др. Практикум по теории статистики. М., 2004.
5. Шмойлова Р.А. и др. Теория статистики. Учебник. – М., 2004.
6. MESI (www.mesi.ru).
7. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistik qo'mitasi.
8. www.uzreport.com - Uzreport.com biznes ma'lumotlar portalı.

IV BOB ISHCHI KUCHIGA TALAB VA TAKLIF

4.1. Ishchi kuchining taklif ko'rsatkichlari

Ishchi kuchi taklifini statistik aks ettirish maqsadida potensial, haqiqiy va qo'shimcha taklif kategoriyalaridan foydalaniladi.

Potensial taklif hajmi mehnatga layoqatli aholining butun aholi soni va tarkibi, sog'lig'ining holati va mehnatga layoqatlilik darjasи, aholining hududiy joylashishi va joydan-joyga ko'chishi, shuningdek, shu mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga bog'liq turli belgilari bo'yicha soni va tarkibiy tuzilishi ko'rsatkichlari yordamida ifodalanadi.

Haqiqiy taklif hajmi iqtisodiy faol aholining soni va tarkibiy tuzilishi ko'rsatkichlari yordamida aks ettiriladi. Iqtisodiy faol aholining soni ishchi kuchi taklifining dolzarb chegarasi hisoblanadi. Haqiqiy taklif hajmida talab qamrab olgan, band aholining soni va tarkibiy tuzilishi bilan ifodalanadigan, qoniqtirilgan taklif ajratib ko'rsatiladi.

Band aholini ta'riflash maqsadida guruhashning quyidagi tasniflashidan foydalaniladi, ulardan muhimlari:

- a) jins va yosh bo'yicha;
- b) malaka va ma'lumot darjasи bo'yicha;
- v) xodim foydalanadigan, ustama va imtiyozlarni belgilaydigan ish staji bo'yicha;
- g) daromadlar darjasи chegaralari asosida amalga oshiriluvchi daromadlar darjasи bo'yicha;
- d) tarmoq tasnifi bazasida amalga oshiriladigan iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha;
- e) fuqarolik bo'yicha (shu mamlakat fuqarolari va xorijiy fuqarolar);
- j) shartnoma bo'yicha ishlovchi xorijiy fuqarolar uchun bandlik turlari bo'yicha (korxona va tashkilotlar mehnat jamoalari tarkibida; pudrat shartnoma (kontrakt)larini amalga oshirish uchun jalb qilingan xorijiy yuridik shaxslar tarkibida; jismoniy shaxslarda);
- z) XTST ga ko'ra, xodimlarning 10 asosiy guruhini qamrab oladigan ijtimoiy - kasbiy tarkib bo'yicha:
 1. Qonun chiqaruvchilar, katta davlat xizmatchilari va boshqaruvchilar.
 2. Mutaxassis - (fizika, matematika va texnika fanlari; biologiya va tibbiy fanlar sohalarida; ta'lif va iqtisodiyot, biznes, huquq, axborot, ijtimoiy fanlar sohalaridagi boshqa mutaxassislar, shuningdek, yozuvchi, rassom, artist va boshqalar).
 3. Yordamchi xodimlar.
 4. Xizmatchilar (idora xizmatchilari va xizmat ko'rsatish sohasи xodimlari (kassirlar va bank xizmatchilari, axborot byurolari xizmatchilari).

5. Xizmat ko'rsatish sohasi va savdo korxonalari xodimlari (shaxsiy xizmat va qo'riqlash sohasi xodimlari; sotuvchilar, tovar va modellarni namoyish qilib ko'rsatuvchilar).

6. Qishloq xo'jaligi, baliqchilik va baliq ovlashning malakali xodimlari (bozorga yo'naltirilgan va shaxsiy iste'mol uchun mahsulot ishlab chiqaradigan).

7. Sanoatning malakali ishchilari va yaqin kasblar ishchilari (qazib oluvchi va qurilish tarmoqlari, metallurgiya va metalga ishlov berish, matbaachilik (poligrafiya) va hunarmandchilik ishlab chiqarishlari ishchilari va boshqa ishlab chiqarishlar ishchilari).

8. Sanoat qurilma va mashinalarining operator va yig'uvchilari (operator, yig'uvchi va transport vositalari haydovchilar).

9. Malakaga ega bo'limgan xodimlar.

10. Qurolli kuchlar.

Ba'zi mamlakatlarda xodimlarning ayrim toifalari turlicha talqin qilinadi. Ishsizlar alohida mustaqil bo'limga ajratiladi yoki oxirgi ish bo'yicha taqsimlanadi.

Qo'shimcha taklif hajmi, ya'ni talab bilan qamrab olinmagan taklif, ish izlayotgan shaxslar umumiy soni va sifat tarkibi, ishsizlarning umumiy soni, ro'yxatga olingan ishsizlar soni, ishsizlik nafaqalarini olayotganlar soni, shuningdek, bu ko'rsatkichlarning dinamikasi bilan ifodalanadi.

Ish izlayotgan shaxslar tushunchasi anchagina keng, chunki unga mehnat faoliyati bilan band bo'limgan fuqarolardan tashqari hozirgi kunda band bo'lgan, mehnat birjasiga oldinda turgan ishdan bo'shatilish, yollash muddatining tugashi yoki asosiy ish vaqtidan bo'sh vaqtida ishlash ishtiyogi tufayli murojaat qilgan shaxslar ham kiritiladi.

Ishsizlik nafaqalarini to'lash uchun (ma'lum shart-sharoitlarda fuqarolar sug'urta doirasida bunday huquqqa ega bo'lishadi) mehnat birjasida doimo ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tgan bo'lishlari talab etiladi. Bunday ro'yxatdan o'tish mazkur nafaqalarni to'lashga o'z-o'zidan olib kelmaydi. Ishsiz deb tan olinganlar qatoridan taklif etilgan muvofiq keluvchi ishni asossiz rad etgan, qayta ro'yxatdan o'tish tartibiga va shu kabilarga rioya etmagan shaxslar nafaqa olmaydilar. Shuning uchun ishsizlik bo'yicha nafaqa oluvchilar soni ro'yxatga olingan ishsizlar sonidan kam bo'ladi.

Qo'shimcha ish kuchi taklifiga ta'rif berishda murojaat qiluvchilar umumiy sonining mehnatga layoqatli aholi yoki band bo'lganlar sonining yig'indisiga, shuningdek, sifatli ta'rifning (masalan, ishchi kasbi yoki xizmatchi lavozimiga ega bo'lganlar, mehnat faoliyati bilan band bo'lganlar, shu jumladan, ayollar) o'ziga xos belgilari bilan ajralib turadigan murojaat qiluvchi alohida olingan guruhdagi shaxslar soni, ularning band ishchi va xizmatchilar orasidagi soniga hisoblangan ishga joylashtirish masalasi bo'yicha murojaat intensivligi ko'rsatkichi qiziqishga arziydi.

Ishsizlarning mavjudligi va sonining dinamikasi qator sabablarga bog'liq bo'ladi. Bu sabablar orasida iqtisodiy kon'yunkturaning o'zgarishi, ishsizlik nafaqalarini berish shart-sharoitlari va uni olishning davomiyligi, xorijiy region ishchi kuchining borligi va uning iqtisodiy faoliyatdagi ishtirokini, shuningdek, iqtisodiyotda sodir bo'layotgan tarkibiy o'zgarishlarni alohida aytib o'tish kerak.

Mehnat bozoridagi talab va taklif nisbatani belgilovchi ijtimoiy, iqtisodiy, demografik va siyosiy shart-sharoitlarga ko'ra, ishsizlik turli shakllarda bo'lishi mumkin. Analitik maqsadiarda ishsizlik qisqa muddatli va uzoq muddatli ishsizlikka ajratiladi. BMT tavsiyalariga ko'ra, iqtisodiy faoliyatning davriy xarakteriga bog'liq bo'lган 1 yildan ortiq muddatdagi ishsizlik uzoq muddatli ishsizlik hisoblanadi. Uzoq muddatli ishsizlik tuzilmaviy, kon'yunktur va ishchi kuchiga sarflar bilan bog'liq ishsizlikka ajratiladi.

Tuzilmaviy ishsizlik – ishchi kuchi talab va taklifi miqdorini kasbiy va geografik nomuvofiqligi oqibati hisoblanadigan ishsizlik.

Kon'yunktur ishsizlik – butun iqtisodiyot doirasida tovar hamda xizmatlarga talabning pasayishi (kon'yunktur o'zgarishlar) sababli ishchi kuchiga talabning kamayishi oqibatida paydo bo'ladigan ishsizlikdir.

Ishchi kuchiga sarflar bilan bog'liq ishsizlik mehnat sarflari darajasining o'ta yuqoriligidan kelib chiqadi, qoidaga ko'ra, eng kam ish haqi darajasining yuqoriligi ish beruvchilarni ish joylarini qisqartirishga majbur qiladi. Qisqa muddatli ishsizlikka texnologik, friksion va mavsumiy ishsizlik kiritiladi.

Texnologik ishsizlik – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlaridagi ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlariaga bog'liq bo'lган ishsizlik.

Friksion ishsizlik – yangi ish o'mni yoki turar joyni izlash maqsadida ishdan ixtiyoriy ketish bilan bog'liq ishsizlik.

Mavsumiy ishsizlik – faqat ma'lum davrlarda (masalan, qishloq xo'jaligi ishlari qizg'in davrda) ishga ega bo'ladigan, yilning boshqa davrlarida band bo'lmaydigan shaxslarga xos ishsizlik.

Hozirgi kunda ishsizlikning mavsumiy o'zgarib turishi ishsizlik darajasiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu nuqtai nazardan, iqtisodiyot tarmoqlarining uch guruhini qamrab oladi:

- tabiiy-iqlim sharoitlariga bog'liq bo'lган tarmoqlar (qishloq xo'jaligi, baliqchilik, ovchilik, qurilish);

- xomashyo bilan ta'minlashda mavsumiy o'zgarishlarga bog'liq tarmoqlar (qishloq xo'jaligi va baliq ovlash mahsulotlarini qayta ishslash);

- talab mavsumiy xarakterda bo'ladigan tarmoqlar (sport anjomlari, kiyim, poyafzal ishlab chiqarish, turizm va boshqalar).

- Mavsumiylik omili muhim rol o'ynaydigan tarmoqlarda band bo'lganlar soni va ishlab turgan xodimlar ish vaqt davomiyligida o'zgarishlar bo'lib turadi. Tuzilmaviy o'zgarishlar iqtisodiyotda hozirgi kunda uzlusiz bo'lib turibdi,

bu yangi tavsif va parametrlı ishchi kuchiga ehtiyojni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ishchi kuchi taklifini tuzilmaviy o'zgartirish uni qayta tayyorlashni yo'lga qo'yish va ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari, mamlakatning turli mintaqalari o'rasisida qayta taqsimlashga yordam berish zarurligini taqozo etadi.

Keyingi yillarda ishsizlikning o'sishiga olib keladigan ko'pgina omillar amalda bo'lib turibdi. Bu band aholining daromadlarini qadrsizlantiradigan, uning to'lovga qodir talabini pasaytiradigan va shu orqali tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadigan inflyatsiya; iqtisodiy faoliyatga ayollar va yoshlarning zo'r berib jalg etilishi; bozorda malakali mutaxassislarning ko'payib ketishi bo'sh joylarning yetishmasligi tufayli oliy ma'lumotli mutaxassislarga talabni kamayishi; davlatning ijtimoiy dasturlarga mo'ljallangan xarajatlari keskin kamayib ketishi oqibatida xizmat sohasida ishchi kuchiga talabning kamayishi va boshqalardir.

Ihsizlar soni va tarkibiy tuzilish ko'rsatkichlari qo'shimcha ishchi kuchi taklifini tavsiflashga xizmat qiladi. Statistika ishsizlar umumiylar sonining dinamikasini o'rganadi va kelgusi davrlar uchun bashorat qiladi. Ihsiz aholi tarkibiy tuzilishini o'rganish maqsadida qator guruhlashlardan foydalaniadi. Ularning eng muhimlari quyidagilar:

- a) jins va yoshga ko'ra, u ishsizlikning yoshlari va ayollar mehnat potensialidan foydalanishga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganishga imkon beradi (qoidaga ko'ra, bunda 24 yoshgacha bo'lgan, yoshlari guruhi kiritiladigan aholi ajratiladi);
- b) ma'lumot darajasiga ko'ra;
- v) ishdan bo'shash sabablariga ko'ra;
- g) fuqarolik bo'yicha, bu ish mamlakatdagi ishsizlar umumiylar sonida chet ellik ishsiz ishchilar soni va ulushini aniqlash imkonini beradi;
- d) ishsizlik nafaqasining olinishiga ko'ra, bu ishsizlarni nafaqa oladigan va olmaydiganlarga ajratiladi;
- e) nafaqa olmaydigan ishsizlarning kun kechirish mablag'lari manbalari bo'yicha, bunda qarindoshlar mablag'lari yoki mustaqil jamg'armalar, tasodifiy ishlab topilgan pul, jamoat ishlari ko'rsatiladi;
- yo) jamoat ishlari dagi ishtirokka ko'ra, ularda ishtirok etadiganlar va ishtirok etmaydiganlarga ajratiladi;
- j) ishsizlikning davomiyligiga ko'ra, odatda quyidagi uchta guruhga ajratiladi:
 - 3 oygacha;
 - 3 oydan 12 oygacha;
 - bir yildan ortiq (turg'un ishsizlik);
- z) ishsizlik nafaqasini olishning davomiyligiga ko'ra;
- i) ish topilgan holatda, istak bildirilgan ish soatlari soni bo'yicha to'la yoki qisman ishslash istagida bo'lgan ishsizlar ajratiladi.

4.2. Ishchi kuchiga talab ko'rsatkichlari

Ishchi kuchiga talab o'rganilganda umumiyligi, samarali va qoniqtirilmagan talab ko'rsatkichlari qo'llaniladi. Umumiy talab shu mamlakatda umumiy bor bo'lgan ish joylari va uning tuzilmasi bilan ifodalanadi. Samarali talab qoniqtirilgan taklif analogiyasi bo'lib, iqtisodiyotda band bo'lganlar soni va tarkibi bilan ifodalanadi.

Umumiy va samarali talab orasidagi farq qoniqtirilmagan talab bo'lib, uning asosiy ko'rsatkichlari bo'sh ish joylari va egallanmagan lavozimlarni turli belgililar (iqtisodiyot tarmoqlari, kasblar va talab etiladigan malaka, taklif etilayotgan bandlik davomiyligi, taklif etilayotgan ish haqi darajasi va shu kabilar) bo'yicha mavjudligi, harakat hamda tarkibi haqidagi ma'lumotlar hisoblanadi.

Mehnat bozori axborot ta'minotining hozirgi tizimida ishchi kuchiga talab statistikasi eng zaif bo'g'in hisoblanadi. Bo'sh joylari sonini aniqlash statistika ma'lumotlarining potensial manbalari quyidagilar hisoblanadi: davlat va xususiy bandlik xizmatlari tomonidan berilgan bo'sh joylarning borligi to'g'risidagi ma'lumotlar; gazeta va jurnallarda e'lon tariqasida bosib chiqarilgan ish to'g'risidagi takliflarni ro'yxatga olish; ish beruvchilarni statistik tekshiruvdan o'tkazish. Ammo hozirgi kunda ishchi kuchi talab va taklifining muvozanatlanganligini tahlil qilish, garchi, korxonalar va tashkilotlar bandlik xizmatiga xabar berilgan bo'sh joylari (ya'ni yollash shart-sharoitlarida ishchi kuchiga talab) to'g'risidagi axborot oshkora kamaytirib ko'rsatilganligi oldindan ma'lum bo'lsada, qoidaga ko'ra, bo'sh ish joylari hamda egallanmagan lavozimlar soni va harakati to'g'risidagi ma'lumotlar asosida tashkil qilinadi.

Shuning uchun, bu ma'lumotlarni sharhlashda, bu ko'rsatkich iqtisodiyotning ishchi kuchiga umumiy ehtiyojini emas, balki ish beruvchilar mehnat birjasiga uning ishga joylashtirish sohasidagi vositachilik xizmatidan foydalanish maqsadida murojaat qilgan holatlarni o'lchashini nazarda tutish kerak. Qoidaga ko'ra, rasmiy bo'sh ish joylarining soni, ularning iqtisodiyotdagi haqiqiy sonidan kamroq bo'ladi. Shunga ko'ra, bu sohada aniq axborotga ega bo'lish uchun qo'shimcha ishslash (tekshirishlar, anketa tadqiqotlari asosida) zarur.

Korxona va tashkilotlardan bevosita yig'iladigan ma'lumotlar asosida talab statistikasini o'rganishni quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha axborot olishni ko'zda tutib tashkil etish maqsadga muvofiqdir:

- hisobot davri boshiga bo'sh ish joylari (talab etiladigan xodimlar)ning soni;
- yil boshidan band etilgan bo'sh ish joylari;
- hisobot yili oxiriga bo'sh ish joylari (talab etiladigan xodimlar)ning soni;
- yilning yaqin chegarasidagi qo'shimcha ish joylari (kutilayotgan bo'sh joylar)ning soni.

Statistika bu ma'lumotlardan ishchi kuchining qo'shimcha taklifi va talabi o'rtaidagi nisbatni ifodalashda foydalanadi. Qoidaga ko'ra, mehnat birjalarida ro'yxatga otingan bo'sh joylar sonining dinamikasi ishsizlar soni dinamikasiga qarama-qarshi bo'ladi. Barcha mamlakatlarda ishsizlar soni ortib, bo'sh ish joylari va egallanmagan lavozimlar soni kamayib boradi.

Band bo'lganlar va ishsizlar soni, tuzilmasi va dinamikasi, shuningdek, bo'sh joylarning borligi va tuzilmasini o'rghanishdan tashqari statistika bandlikni kengaytirish va ishsizlikni qisqartirishga yo'naltirilgan tadbirlarning miqdoriy tomonini ham aks ettiradi. Bu tadbirlarga quyidagilar kiradi:

- qo'shimcha ishchi kuchini yollagan holatlarda tadbirkorlar uchun ijtimoiy to'lovlarni pasaytirish;
- ishsizlar yoki singan tadbirkorlarga kichik oilaviy korxonalarni tashkil etishlarida davlat yordamini ko'rsatish (bunday hollarda ular pul yordami va bepul maslahatlar olishadi);
- xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, bu davlat tomonidan bepul yoki kredit ko'rinishida yoxud tadbirkortar tomonidan amalga oshiriladi, buning uchun tadbirkorlarga davlat ularga soliqlarni kamaytirish ko'rinishidagi imtiyozlarni beradi;
- ishsizlarni kun kechirish uchun mablag'lar bilan ta'mintashga maxsus mo'ljalangan jamoat ishlarini tashkil etish;
- ichki va tashqi immigratsiyada yordam ko'rsatish;
- qolq joylarni o'zlashtirish va qishloq xo'jaligi sektorini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish;
- pensiyaoldi yoshidagi shaxslarning ishdan ketishlarini rag'batlantirish;
- muvoziq keluvchi ma'lumot va kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lmagan yoshlarni ishga joylashtirishni rag'batlantirish.

Mehnat bozorining bandlik va ishsizlik darajasiga, mehnatga haq to'lash darajasi va ayrim mamlakatlarning geografik holatiga bog'liq kon'yunkturasi, birinchi navbatda, mehnat bozoridagi keskinlikning umumiy xususiy koeffitsiyentlari bilan ifodalananadi.

Mehnat bozoridagi keskinlikning umumiy koeffitsiyenti butun mamlakat bo'yicha ishchi kuchi taklifi (ish izlayotgan yoki ishsiz shaxslar soni)ning unga talab (bo'sh joylar soni)ga nisbati tarzida hisoblanadi va 1 bo'sh joy hisobiga ish izlayotganlar yoki ishsizlar sonini ifodalaydi. Mamlakat mintaqalari, iqtisodiyot tarmoqlari, kasblar, ishlar va shu kabilalar bo'yicha mehnat bozoridagi keskinlikning xususiy koeffitsiyentlari ham xuddi shu yo'sinda hisoblab chiqiladi.

Mehnat bozori kon'yunkturasini o'rghanishda bandlik xizmatlarining ishga joylashtirilganlar soni, ularning sifat tarkibi, dinamikasi, ishga joylashtirish koeffitsiyenti (ish izlayotgan shaxslar yoki ishsizlar sonida ishga joylashtirilgan fuqarolar misbati), ishga joylashtirishni kutishning davomiyligi va shu kabilalar bilan ifodalananadigan faoliyat natijalarining ko'rsatkichi alohida o'rGANADI.

Xodimlarning nisbiy tayyorgarligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar mehnat bozori kon‘yunkturasini tahlil qilishda hamda mehnat bozoridagi talab va taklifning nomuvofiqligi sabablarini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi. Ishchilarni bevosita korxonalarda, hunar-texnika ta’limi tizimida va bandlik xizmatlari orqali kasbiy tayyorlash sohasidagi ishning yaxshilanishi, mehnat bozoridagi jiddiylikni anchagina kamaytirgan bo‘lardi, chunki kasbiy tayyorgarlikning yaxshi yo‘lga qo‘yilgan tizimi ishchilarning raqobatbardoshligini oshiradi, mavjud yoki yangi tashkil etilgan ish joylarini va ish izlayotgan shaxslarni uchrashtirishni osonlashtiradi.

Aholining iqtisodiy faolligini tasniflashda bandlik va ishsizlik ko‘rsatkichlarini tahlil qilishdan tashqari, hozirgi kunda noto‘liq bandlikni o‘rganish hamda uni statistikada aks ettirish muammosi dolzarb bo‘lib bormoqda. Ko‘rinadigan noto‘liq bandlik, asosan statistik tushuncha bo‘lib, uni ishchi kuchini tadqiq qilish va boshqa tadqiqotlar doirasida bevosita o‘zgartirish mumkin. U bandlik hajmining yetarli emasligini (noto‘liq ish kuni, noto‘liq ish haftasini) aks ettiradi.

Ko‘rinmaydigan noto‘liq bandlik – ko‘proq analitik tushuncha bo‘lib, mehnat resurslarining noto‘g‘ri taqsimlanishi yoki mehnat va boshqa ishlab chiqarish omillari o‘rtasidagi chuqur muvozanatsizlikni aks ettiradi. Ko‘rinmaydigan noto‘liq bandlik daromadning pastligi, malakadan yetarlicha foydalanmaslik va past unumдорлик bilan ifodalanadi.

Ko‘rinadigan noto‘liq bandlikni ta’riflashda band aholi sonini ish vaqtining davomiyligi (haftadagi ish soatlari yoki kunlarining soni) bo‘yicha guruhlash juda muhim hisoblanadi.

Jumladan, XMT haftadagi ish soatlarining miqdori bo‘yicha bandlar sonini quyidagicha guruhlashni tavsiya qiladi:

- 15 soatdan kam;
- 15 soatdan 31 soatgacha;
- 32 soatdan 34 soatgacha;
- 35 soatdan 39 soatgacha;
- 40 soatdan 44 soatgacha;
- 45 soatdan 47 soatgacha;
- 48 soat va undan ortiq.

Bandlar sonini haftadagi ish kunlari soni bo‘yicha guruhlash quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

- 1 kun;
- 2 kundan 4 kungacha;
- 5 kun va undan ortiq.

Ko‘rinadigan noto‘liq bandlikni tahlil qilishda noto‘liq bandlar sonini to‘la ish vaqtida band bo‘lgan shaxslar soniga qiyoslash, muvofiq keluvchi ulushlarni esa iqtisodiyot tarmoqlari va kasb guruhlari bo‘yicha alohida hisoblash maqsadga muvofiqdir.

- norasmiy sektordagi ishlab chiqarish hajmi va yaratilayotgan daromad.

Norasmiy sektorming ishlab chiqarish birliklari uy korxonalariga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Ularda asosiy vositalar va boshqa faollar tom ma'nodagi ishlab chiqarish birliklariga emas, ularning egalariga tegishli bo'ladi, egalik qiluvchilar tavakkal qilib, zarur moliyaviy mablag'larni o'zları qidirib topishga majbur bo'ladilar, ishlab chiqarish faoliyatiga aloqador bo'lgan har qanday qarz va majburiyatlarga shaxsan javobgar bo'lishadi. Ishlab chiqarishga qilingan sarf-xarajatlarni ko'pincha uy xo'jaligiga qilingan sarf-xarajatdan farqlash qiyin bo'ladi. Shuningdek, asosiy vositalar (masalan, bino va transport vositalari) dan navbat bilan ishlab chiqarish va shaxsiy maqsadlarda foydalaniladi.

Norasmiy sektor ishlab chiqarish birliklarining faoliyati doimo ham soliqlar va ijtimoiy ta'minot badallarini to'lashdan atayin qochish maqsadida, mehnat yoki boshqa qonunchilikni buzib amalga oshirilmaydi. Shuning uchun norasmiy sektor faoliyati tushunchasini yashirin ishlab chiqarish faoliyatidan farqlash lozim.

Norasmiy sektorda band bo'lganlar qatoriga hisobot davri mobaynida norasmiy sektorming kamida bir birligida band bo'lganlar, ularning maqomi, bu ularning asosiy yoki qo'shimcha ishlari hisoblanish-hisoblanmasligidan qat'iyazar kiritiladi.

Xalqaro mehnat bozori statistikasida markaziy o'rinni egallovchi ishchi kuchi qiymatining ko'rsatkichi geografik, tarmoq va kasbiy (professional) jihatlarda ishchi kuchining harakatchanligi (mobilligi)ga ta'sir etishda birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi sababli ishchi kuchining talab va taklifi nisbatiga, shuningdek, mehnat bozorida shakllanadigan vaziyatga bevosita bog'liq bo'ladi. "Ishchi kuchi qiymati" kategoriyasi faqat bozor iqtisodiyoti shart-sharoitlarida mavjud bo'ladi. Markaziy rejalashtiriladigan iqtisodiyotda bu kategoriya o'mida faqat mehnat haqi ko'rsatkichidan foydalanilgan. Sababi shundaki, mehnatga haq to'lash ish haqini belgilashning markazlashgan tizimi bo'yicha aniqlangan va amalda ishlab chiqarish natijalariga bog'liq bo'limgan.

Qisqacha xulosalar

Bozor munosabatiga o'tish sharoiti bilan yangi paydo bo'lgan ko'rsatkichlardan biri ish kuchiga talab va taklif ko'rsatkichlaridir. Ish kuchi taklifi: potensial, haqiqiy va qo'shimcha kategoriyalarga bo'linadi. Potensial taklif – mehnatga layoqatli aholining barcha aholi soni va tarkibi, sog'lig'i holati, mehnatga layoqatlılik darajasi, hududiy joylashishi, migratsiyasi va shu kabi turli belgilar bo'yicha tarkibiy tuzilish ko'rsatkichlari yordamida o'rganiladi.

Haqiqiy taklif – iqtisodiy faol aholining soni va tarkibiy tuzilishi ko'rsatkichlari yordamida aks ettiriladi. Haqiqiy taklif hajmida talab qamrab olgan, band aholining soni va tarkibiy tuzilishi bilan ifodalangan qoniqtirilgan taklif alohida ko'rsatiladi. Xalqaro taklif standartiga ko'ra o'n asosiy guruh bo'yicha tasniflanadi.

Qo'shimcha taklif – bu qoniqtirilmagan taklif bo'lib, ish izlayotgan shaxslar umumiy soni va sifat tarkibi bo'yicha o'r ganiladi.

Ish kuchiga talab – umumiy, samarali va qoniqtirilmagan talab ko'rsatkichlari yordamida o'r ganiladi. Umumiy talab mamlakatda bor bo'lgan ish joylari va uning tuzilmasi bilan ifodalanadi. Samarali talab qoniqtirilgan taklif analogiyasi bo'lib, iqtisodiyotda band bo'lganlar soni va tarkibi bilan ifodalanadi. Umumiy va samarali talab o'rtasidagi farq qoniqtirilmagan talab bo'lib, uning asosiy ko'rsatkichlari bo'sh ish joylari va egallanmagan lavozimlami turli belgilar bo'yicha mayjudligi, harakati va tarkibi haqidagi ma'lumotlar hisoblanadi. Bugungi kunda talab statistikasi chuqur o'r ganilmagan bo'lib hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ish kuchi taklifi haqida tushuncha.
2. Ish kuchi taklifi kategoriyalari.
3. Band aholi tasnifi.
4. XTSTga ko'ra asosiy o'n guruh.
5. Ishsizlik, uning turlari va o'r ganish yo'nalishlari.
6. Zaruriy ish kuchi sonini aniqlash usuli.
7. Ish kuchiga talab va uning asosiy kategoriyalari.
8. XMTga binoan haftadagi ish soatlari miqdori bo'yicha bandligini guruhash.
9. Ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichining mohiyati.
10. Iqtisodiyot norasmiy sektoridagi bandli xalqaro statistikasi asosiy ko'rsatkichlari.

Asosiy adabiyotlar

1. Акбарова З. Мехнат статистикаси. Ўкув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, Тошкент, 2004.
2. Под ред. С.Д.Ильенковой. Микроэкономическая статистика. Учебник. – М., 2004.
3. Минашкин В.Г., Козарева О.Л. Основы теории статистики. – М., 2004.
4. Шмойлова Р.А. и др. Практикум по теории статистики. М., 2004.
5. Шмойлова Р.А. и др. Теория статистики. Учебник. – М., 2004.
6. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.
7. www.uzreport.com - Uzreport.com biznes ma'lumotlar portali.

V BOB ISH VAQTI STATISTIKASI

5.1. Ish vaqtি o'Ichov birliklari

Ish kuchidan to'laroq foydalanish maqsadida ish vaqtি o'rganiladi. Agar mehnat uning davomiyligi bilan o'Ichansa, ish vaqtি esa kalendor vaqtning bir qismi bo'lib, ishchining shu kalendor vaqtida ishlagan vaqtini ifodalarydi. Kalendor vaqt sekund, minut, soat, kun, hafta, oy va yillarda o'Ichansa, ish vaqtি esa, kishi/sekund, kishi/minut, kishi/kun, kishi/hafta, kishi/oy, kishi/yil o'Ichov birligi bilan o'chanadi.

Kishi/sekund, kishi/minut o'Ichov birligi ko'proq mehnatni normillashtirsa, xronometraj o'tkazish, ish kunini suratga olish, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Amaliyotda ko'proq kishi/kun va kishi/soat o'Ichov birliklaridan foydalaniladi.

Ishlagan kishi/kun – ishchining ishga kelib tushgan kuni hisoblanadi. U qisqartirilgan (imtiyozli) yoki ustama ishlashdan qat'iy-nazar ishlangan kishi/kunlar hisobiga kiritiladi.

Ishlagan kishi/kun hisobiga quyidagilar kiritiladi:

1. Mazkur kunda korxonada ishlagan haqiqiy ishchilar kishi/kunlari;
2. Korxona tashqarisida, korxona yo'llanmalari bilan ishlagan kunlari, shu jumladan, xizmat safaridagilar ham.
3. Asosiy ish joyida bo'sh turish bo'lganligi sababli, boshqa ishlarga jalb etilganlar.

Ishlagan kishilar kuniga nisbatan ishlagan kishilar soati aniqroq o'Ichov birligi bo'lib, haqiqiy ishlagan ish vaqtি, o'Ichov birligi hisoblanadi.

Ishlagan kishilar soati ham belgilangan, ham ustama ishlagan haqiqiy soatlarini ifodalarydi. Ishlagan kishi soatlarga bo'sh turishlar, ishga kech qolish, erta ketish, qonuniy yoki noqonuniy ishlanmagan soatlar kiritilmaydi. Albatta, kishi soat ham kamchiligi mavjud ish soati ichidagi yo'qotishlarni aniq hisobga olmaydi.

Kishi/hafta, kishi/oy, kishi/yil o'Ichov birliklari o'miga o'rtacha haftalik, o'rtacha oylik, o'rtacha yillik ishchilar soni iborasi ishlatiladi.

5.2. Ish vaqtি fondlari va ulardan foydalanish

Yuqorida ish vaqtি o'Ichov birliklari ko'rib chiqildi. Shu o'Ichov birliklari yordamida jami ish vaqtি fondlari hisoblanadi.

Kalendar vaqt fondi ikki usul bo'yicha hisoblanadi:

- kalendar vaqt fondi ishga kelgan kishi kunlar + ishga kelmagan kishi kunlar;

- kalendar vaqt fonda kalendar kunlar ý o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni.

Tabel vaqt fonda kalendar vaqt fondidan bayram va dam olish kunlari fondaiga kamroqdir.

Maksimal imkoniyatlari vaqt fonda tabel vaqt fondidan navbatdagi ta'til kunlari fondaiga nisbatan kamroqdir.

Ish vaqt fondlarini quyidagi namunaviy masalada ko'rib chiqamiz.

Masala

Quyidagi shartli ma'lumotlar asosida ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlarini ko'rib chiqamiz.

5.2.1-jadval

Ish vaqtidan foydalanish ko'rstkichlari

O'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni	200
Ishga kelgan va kelmagan kishi kunlar	73000
Haqiqiy ishlangan kishi kunlari	53200
Bayram va dam olish kishi kunlari	12000
Uzrli ishga kelmagan kishi kunlari	7700
Shu jumladan:	
Navbatdagi ta'til	360
O'quv ta'tili	150
Homiladorlik ta'tili	130
Kasallik sababli	90
Qonun bo'yicha ruxsat etilgan	40
Kun davomida uzrli foydalanilmagan kishi/soatlar	1000
Shu jumladan:	
Kasallik sababli	300
Emizikli bolaga qarash sababli	450
Davlat majburiyatlarini bajarish	250
To'liq ish vaqtining yo'qotilishi	100
Shu jumladan:	
Ma'muriyat ruxsati bilan	45
Sababsiz	30
Kun davomida bo'sh turish	25
Almashish orasidagi ish saotining yo'qotilishi	1000
Shu jumladan:	
Almashish orasidagi bo'sh turish	500
Kech qolish	100
Erta kelish	100
Mehnat intizomini buzish natijasida	300
Ishlangan kishi/soatlar	340500
Shu jumladan, ustama	4000
Belgilangan ish kuning davomiyligi	6,6

Kalendar vaqt fondi kishi kunlari:

$$53200 + 7700 + 100 + 12000 = 73000 \text{ k/k.}$$

Shu fondni o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonining yildagi kalendar kunlariga ko'paytmasi ham beradi.

$$200 \div 365 = 73000 \text{ k/k.}$$

Tabel ish vaqt fondi:

$$73000 - 12000 = 61000 \text{ k/k.}$$

Maksimal imkoniyatlari ish vaqt fondi:

$$61000 - 3600 = 57400 \text{ k/k.}$$

Ish vaqt fondlaridan foydalanish ko'rsatkichlari:

1) Kalendar ish vaqt fondidan foydalanish:

$$K_{\text{kif}} = \frac{\text{ishlangan kishi/kunlar}}{\text{kalendar ish vaqt fondi}} = \frac{53200}{73000} = 0,729 \cdot 100\% = 72,9\%;$$

2) Tabel ish vaqt fondidan foydalanish:

$$K = \frac{\text{ishlangan k/k}}{\text{tabel ish vaqt fondi}} = \frac{53200}{61000} = 0,672 \cdot 100\% = 67,2\%;$$

3) Maksimal imkoniyatlari ish vaqt fondidan foydalanish:

$$K_{\text{mif}} = \frac{\text{ishlangan k/k}}{\text{maksimal ish vaqt fondi}} = \frac{53200}{57200} = 0,927 \cdot 100\% = 92,7\%.$$

Demak, foydalanimagan ish vaqt 7,3 foizni tashkil etgan.

5.3. Ish davri davomiyligi va undan foydalanish ko'rsatkichlari

Ish davri davomiyligini o'rganishda o'rtacha ish kuni, o'rtacha ish oy, o'rtacha ish yili davomiyligi tushuniladi. Ish davri davomiyligi mehnat qonuniyatiga muvofiq belgilangan ish haftasining uzunligi, ya'ni 40 va 36 saatlik ish haftasiga bog'liq holda hisoblanadi.

Belgilangan ish kunining uzunligi:

- besh kunlik ish haftasi uchun:

$$40s : 5k = 8s;$$

$$36s : 5k = 7,2s.$$

- olti kunlik ish haftasi uchun:

$$40s : 6k = 6,67s;$$

$$36s : 6k = 6s.$$

Belgilangan ish kunining uzunligi o'rtacha arifmetik usulda hisoblanadi.

Masala: Korxonada 100 xodimdan 12tasi imtiyozli 36 saatlik ish haftasi bo'yicha ishlasa, o'rtacha belgilangan ish kunining uzunligi:

$$L_s = \frac{8k \cdot 8c + 12k \cdot 7,2c}{100} = 7,9 \text{ saat}$$

Demak, besh kunlik ish haftasi bo'yicha o'rtacha belgilangan ish kuni uzunligiga 7,9 soatga teng.

Beglangan ish oyi, yilining davomiyligini hisoblashda maksimal imkoniyatli vaqt fondi o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Haqiqiy ish davrining davomiyligi quyidagicha hisoblanadi:

1. Ish oyi va haftasining uzuniği:

$$\text{kunlarda} = \frac{\text{oy (hafta) davomida ishlangan ish kunlar}}{\text{ishchilarning oy (hafta)lik o'rtacha soni}};$$

$$\text{soatlarda} = \frac{\text{oy (hafta)da ishlangan barcha kishilar soatlari}}{\text{ishchilarning oy (hafta)lik o'rtacha soni}};$$

2. Ish kunining uzunligini 6 kunlik ish haftasi bo'yicha aniqlash uchun ishlangan barcha kishi/soatlari ishlangan kishi/kunlariga bo'linadi, 5 kunlik ish haftasini aniqlash uchun ishlangan barcha kishi/soatlari ishlangan kishi/kunlari va qo'shimcha dam olish kishi kunlariga bo'linadi.

Haqiqiy ish davri davomiyligining belgilangan ish davri davomiyligiga nisbati, qay darajada ish davri uzunligidan foydalanilganligi ko'rsatkichini beradi.

5.3. I-jadval

Korxonada yil davomida ish vaqtidan foydalanish

Ish vaqtidan foydalanish	Kishi kun
Haqiqiy ishlangan	126000
Kun davomida bo'sh turish	120
Ishga kelmagan - jami	32100
Shu jumladan:	
Navbatdagi ta'til	6200
Bayram va dam olish kunlari	40200

Kalendar va maksimal imkoniyatli ish vaqtini fondidan foydalanish ko'rsatkichi 7,3% km. kishi/kun.

Jonli mehnat sarflari xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni yoki ishlangan kishi/kunlari kishi/soatlari soni ko'rsatuvchilari bilan ifodalanadi.

O'tgan asrning 50-yillari oxirigacha sotsialistik davlat statistikasining mehnat unumdorligini hisoblashda ishchilar mehnat sarfigina hisobga olingan, 60-yillardan boshlab, ishlab chiqarish xodimlarining barcha toifalari (sanoatda-sanoatning ishlab chiqarish xodimlari, qishloq xo'jaligida chorvachilik va dehqonchilikda band bo'lgan xodimlar: qurilishda qurilish-montaj ishlari, yordamchi ishlab chiqarishda band bo'lganlar va ularning mehnat safarlari e'tiborga olina boshladi.)

5.4. Ish vaqtি balansi

Ish vaqtি balansini tuzish ish vaqtি manbalari va ulardan qay darajada foydalanilganligini yaqqol ko'rsatib beradi. Bu balans ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda ish vaqtি manbalari keltiriladi, ikkinchi qismda ish vaqtি fondi qanday ishlatiilganligi ko'rsatiladi.

Yuqorida masala sharti bo'yicha ish vaqtি balansi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

5.4.1-jadval

Ish vaqtি balansi

Ish vaqtি manbalari		Haqiqiy ishlangan va ishlanmagan vaqt		
Ko'rsatkichlar	kishi soatlar	foydalanish	kishi/soat -lar	%
Kalendar vaqt fondi (73000*6,6)	481800	Haqiqiy ishlangan ($53200*6,6$)	351120	-
		Uzrli sababga ko'ra ishlanmagan kunlar	270606	-
Bayram va dam olish (12000*6,6)	79200	Shu jumladan:		
		o'quv ta'tili (1500*6,6)	9900	-
Navbatdagi ta'til (3600*6,6)	2880	homiladorlik ta'tili (1300*6,6)	8580	-
	23760	kasallik sababli (900*6,6)	5940	-
		qonun bo'yicha ruxsat etilgan 400*6,6	2640	-
		Uzrli ishlanmagan kishi soatlar	360	-
		Shu jumladan,		
		kasallik sababli	170	-
		go'dak bolali omaga imtiyoz	100	-
		davlat majburiyatini bajarish	90	-
		Ish vaqtining yo'qotilishi		-
		Jami :	300	-
		Shu jumladan,		-
		to'liq ish kunining yo'qotilishi (30 kG'k*6,6)	198	-
		ish kuni ichida yo'qotilgan kishi soatlar	102	-
		Shu jumladan,		-
		smena almashishi orasida bo'sh turishlar	12	-
		kech qolish	20	-
		erta kelish	36	-
		Kech kelish mehnat intizomini buzish	34	-
		Ertal ketish	100	-
		Mehnat intizomini buzish	300	-

Ish vaqtি balansi korxona, birlashma, tarmoq doirasida tuzilishi mumkin. Ish vaqtি balansi maksimal imkoniyatli ish vaqtি fondidan foydalanishni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega: haqiqiy ishlangan ish vaqtি, uzrli ishlanmagan ish vaqtি, ish vaqtining yo'qotilishi. Bunday tahlil dinamikasi vaqt o'zgarishi bilan maksimal imkoniyatli ish vaqtি fondidan foydalanishda qanday o'zgarishlar bo'lganligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi masala shartiga binoan tuzilgan balans shuni ko'rsatadi, maksimal imkoniyatlari ish vaqtini foydalanilgan. Uzrli sabablarga ko'ra, foydalanilgan ish vaqtini (27420 k/k : 378840 k/k) 7,2% ni tashkil etgan. Ish vaqtining yo'qotilishi (300 k/k : 378840 k/k) 0,8 % bo'lgan.

Tahlilning keyingi bosqichida shu ish vaqtining yo'qotilishi qanday zarar keltirganligini aniqlash mumkin bo'ladi va uni bartaraf etish yo'llarini izlash kerakligiga chorlaydi.

Qisqacha xulosalar

Ish kuchidan to'laroq foydalanish maqsadida, ish vaqtini o'rganiladi. Agar mehnat uning davomiyligi bilan o'lchansa, ish vaqtini esa kalendar vaqtning bir qismi bo'lib, ishchining shu kalendar vaqtida ishlagan vaqtini ifodalaydi. Mehnat statistikasi amaliyotida ko'proq ishlangan ishchi/kun va ishchi/soat o'lchov birliklaridan foydalaniladi.

Ish vaqtini fondlari: kalendar, tabel va maksimal imkoniyatlari vaqt fondlariga bo'lib o'rganiladi. Qay darajada shu vaqtlardan foydalanish darajasini o'rganish maqsadida nisbiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bu nisbiy ko'rsatkichlardan faqat maksimal imkoniyatlari ish vaqtini fondidan yuz foizga foydalanish mumkin, agar ishni tashkil etish yuqori o'rinda bo'lsa, ish vaqtidan foydalanishni o'rganishda, belgilangan ish davrining (kun, hafta, oy, yil) davomiyligi va haqiqiy ish davrining davomiyligi hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar bir-biriga nisbatan, qay darajada belgilangan ish davri davomiyligidan foydalanilganlikni ko'rsatadi.

Ish vaqtidan foydalanishni o'rganishda ish vaqtini balansi as qotadi. Bu balansda ish vaqtini manbalari va ulardan foydalanish ko'rsatiladi, bu esa foydalanilmagan ish vaqtini aniqlash va buning natijasida keltirilgan zarur miqdorni baholashga yordam beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ish vaqtini haqida tushuncha.
2. Ish vaqtini statistik o'rganish zaruriyati.
3. Ish vaqtini o'lchov birliklari.
4. Ish vaqtini fondlari va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.
5. Belgilangan ish vaqtini davomiyligini hisoblash.
6. O'rtacha ish vaqtini davomiyligi.
7. Haqiqiy ish vaqtini davomiyligi.
8. Ish vaqtini davomiyligidan foydalanish ko'rsatkichi.
9. Ish vaqtini fondidan foydalanish tahlili.
10. Ish vaqtini balansi va uning mohiyati.

Asosiy adabiyotlar

1. Акбарова З. Мехнат статистикаси. Ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, Тошкент, 2004.
2. Под ред. С.Д.Ильинской. Микроэкономическая статистика. Учебник. – М., 2004.
3. Минашкин В.Г., Козарезова О.Л. Основы теории статистики. – М., 2004.
4. Шмойлова Р.А. и др. Практикум по теории статистики. М., 2004.
5. Шмойлова Р.А. и др. Теория статистики. Учебник. – М., 2004.
6. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.
7. www.uzreport.com - Uzreport.com biznes ma'lumotlar portalı.

VI BOB

MEHNAT POTENSIALIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI STATISTIKASI

6.1. Mehnat unumdarligini statistik o'rganishning nazariy asoslari

Mehnat unumdarligi darjasni ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Iqtisodiyot fani mehnat unumdarligi muammolarini o'rganishni XIX asr oxirida boshlagan. Mehnat unumdarligi – bir ishchiga nisbatan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini natural o'chov birligidagi ifodasi tarzida amalga oshirila boshlangan. Bu ko'rsatkichlar sanoatning alohida tarkibi jihatidan bir xil (galogen) tarmoqlarida ishlab chiqariladigan mahsulotning eng muhim turlari bo'yicha aniqlangan. So'ngra iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida mahsulot ko'rsatkichlari hamda mehnat sarflari hisobkitobining rivojlanishi mehnat unumdarligini faqat natura ifodasida emas, balki pul ifodasida va faqat sanoatda emas, balki iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida, xizmat ko'rsatish sohasini ham qo'shgan holda hisoblab chiqish imkonini berdi.

Bozor munosabatlariga o'tishning birlamchi maqsadi, aholi talablarini to'laroq qondirib, uning turmush darajasini yuqoriroq pog'onaga ko'tarishdir. Eng asosiy ko'rsatkich bo'lib, aholi talabini qondirishda mehnat mahsuli hisoblanadi. Shu mahsulini oshirishda ikki xil omil ishtirok etadi: ekstensiv omil va intensiv omil.

Ekstensiv omil xarajat omili bo'lib, mehnat hajmining oshishi natijasida natijaviy ko'rsatkichning ortishini nazarda tutadi. Bu omil bugungi kunda bozor munosabati sharoitida iloji boricha xarajatni minimallashtirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Intensiv omil – bu mavjud mehnat hajmidan intensivroq foydalanishni nazarda tutadi. Shuning uchun bu eng asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Qachon yaratilgan YALM o'sishining asosiy qismi intensiv omil natijasida, ya'ni, mehnat unumdarligi oshish natijasida erishilgan bo'lsa, o'shanda Davlat, rivojlangan davlatlar qatoriga faqat shu payt qo'shiladi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi mehnat unumdarligi darajasini taqqoslash, shuningdek, uning dinamikasini o'rganish ishlari boshlanib ketdi. Dastlabki bosqichlarda unumdarlik mehnat unumdarligi sifatida o'rganildi, keyinchalik mehnat unumdarligini ishlab chiqarishning boshqa omillari unumdarligiga o'xhash xususiy unumdarlik sifatida talqin qiladigan global unumdarlik konsepsiysi umum qabul qilingan konsepsiyaga aylandi. Ikkinci jahon urushidan keyingi davrda milliy hisobchilik tizimining paydo bo'lishi va rivojlanishi unumdarlikni o'rganish sohasidagi ishlarga yangi

turtki bo'ldi, chunki bu tizim ma'lumotlari mehnat unumdarligini tarmoq va butun iqtisodiyot darajasida tadqiq qilish imkonini beradi, shuningdek, xalqaro taqqoslashlar uchun asos yaratadi.

Ma'lumki, statistikada mehnat unumdarligi deganda faqat jonli aniq mehnatning unumdarligi tushuniladi. Stastistikada unumdarlikni faqat jonli emas, balki moddiylashgan mehnat sarfini ham hisobga olib o'r ganadigan qator ishlar bor. Birinchi bunday yondashuvni S.G.Strumilin o'zining 1935 yilda nashr etilgan "SSSR qora metallurgiyasi" asarida asoslab bergen.

Hozirgi kunda iqtisodchilarning aksariyat ko'pchiligi, unumdarlik ishlab chiqarish va jonli mehnat sarflari natijalarining nisbatini, iqtisodiy samaradorlik esa ishlab chiqarish natijalarining jonli va moddiylashgan mehnat sarflariga munosabatini ifodalaydi, deb hisoblaydi. Jonli mehnat sarflari xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni yoki ishlangan kishi/kunlari, kishi/soatlari soni ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi.

O'tgan asrning 50-yillari oxirigacha sosialistik davlat statistikasida mehnat unumdarligini hisoblashda ishchilar mehnat sarfigina hisobga olingan. 60-yillardan boshlab, ishlab chiqarish xodimlarining barcha toifalari (sanoatda-sanoatning ishlab chiqarish xodimlari; qishloq xo'jaligida chorvachilik va dehqonchilikda band bo'lgan xodimlar; qurilishda qurilish-montaj ishlarida, yordamchi ishlab chiqarishda band bo'lganlar) va ularning mehnat sarflari e'tiborga olina boshladи.

Mehnat unumdarligi darajasi qilingan mehnatdan olingan samarani (mahsulot yoki xizmat) baholab berishi lozim. Shuning uchun bu ko'rsatkichni hisoblashda sarf qilingan mehnat-T va natijaviy ko'rsatkich - Q lar nisbati olinadi.

Ishlab chiqarish natijalari ko'rsatkichlari sifatida mahsulotning natura shakli, shartli-natura shakli va qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Mahsulotning natura shaklidagi ko'rsatkichlari bir turli mahsulotning mehnat unumdarligi dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Ulardan mehnat unumdarligini mahsulotning eng muhim turlari bo'yicha tavsiflashda foydalaniladi:

$$W = \frac{q}{T}$$

Iste'mol qiymati bir xil bo'lgan, lekin ayrim parametrlari bilan farqlangan mahsulotlarni umumlashtirish maqsadida shartli natural mehnat unumdarligi darajasidan foydalaniladi:

$$W = \frac{\sum q_k}{\sum T}$$

Bu yerda, k - shartli etalonga o'tkazish ko'rsatkichi.

Mahsulotning qiymat ko'rsatkichlari mehnat unumdorligining turli xil iste'mol qiymatlari bo'yicha umumlashgan tavsiflarni olish imkonini beradi:

$$W = \frac{\sum qP}{\sum T}$$

Bu yerda, P – baho.

Mehnat unumdorligining natura shakli, shartli-natura shakli va qiymat ko'rsatkichlari bilan birga unumdorlikning mehnat ko'rsatkichlari ham hisoblanadi. Ular ayrim mahsulot turlarini ishlab chiqarishning mehnat talabiga asoslanadi va mahsulot birligini ishlab chiqarishda mehnat sarsining o'zgarishini aks ettiradi. Unumdorlikning mehnat ko'rsatkichlari bir turli mahsulotning bir yoki bir necha turlari bo'yicha aniqlanadi:

$$W = \frac{\sum qt}{\sum T}$$

Bu yerda, t - mehnat talabchanligi.

Ikkinchidan, yuqoridagi ko'rsatkichlarning bir-biriga nisbati $\frac{T}{Q}$ tariqasida olinsa, chiqqan natija maxraj birligiga qancha surat ko'rsatkichi to'g'ri kelishini ifodalaydi yoki mehnat talabchanligi, ya'ni $t = \frac{T}{Q}$ teskari ko'rsatkich hisoblanadi, chunki mehnat talabchanligi oshsa, mehnat unumdorligi pasayadi, ya'ni to'g'ri va teskari mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari orasida teskari bog'liqlik mavjuddir.

$$W = \frac{1}{t} \quad t = \frac{1}{W}$$

Birinchi nisbatda mehnat unumdorligi darajasi Wqq/T avqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki xizmat hajmini ifodalab, mehnat unumdorligining to'g'ri ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu ko'rsatkichni hisoblashda sur'atiga ko'ra, mehnat unumdorligi darajasi quyidagilar bo'lishi mumkin:

- a) mehnat unumdorligining natura shaklidagi ko'rsatkichi;
- b) mehnat unumdorligining shartli natura shaklidagi ko'rsatkichi;
- v) qiymat ko'rsatkichi;
- g) mehnat ko'rsatkichi;

G'arb statistikasida unumdorlik ko'rsatkichlarini hisoblash asosida keng tarqalgan "ishlab chiqarish omillari" konsepsiysi yotadi. Uning asoschisi J.B. Sey ta'kidlashicha, yollanma mehnat ekspluatasiya qilinmaydi, chunki ishlab chiqarish jarayonida mehnat, kapital va yer teng huquqlarda ishtirok

etadi. Shuning uchun ishlab chiqarishning har xil omili ko'rsatgan xizmati uchun taqdirlanadi: xodim ish haqi bilan taqdirlanadi; kapital egasi foyda yoki foiz oladi; yer egasi-renta oladi.

"Ishlab chiqarish omillari" nazariyasi ning turli modifikasiyalardan hozirgi kunda ham xalqaro statistikada foydalaniladi. Hozirgi kunda g'arbdagi turli iqtisodchilar fikricha, ishlab chiqarishda ko'p sonli omillar ishtirok etadi. Ular orasida ishchi kuchini ifodalaydigan (xodimlarning malaka darajasi, ishchi kuchining qo'nimsizligi, ish kunining davomiyligi), ishlab chiqarish fondlari (asosiy kapitalning holati, ishlab chiqarish quvvatlarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi, energetika quvvatlaridan foydalanish), ishlab chiqarish jarayoni (mahsulot ishlab chiqarish, mahsulot assortimenti va navlari), ishlab chiqarishni tashkil etish (boshqaruvni tashkil etish, mehnat xavfsizligi texnikasi, moddiy-texnika ta'minotini tashkil etish) va boshqa omillar bor. Ammo ko'pgina omillarni miqdoriy baholab bo'lmaydi.

Shuning uchun iqtisodiy tahlil maqsadlarida ko'pincha jonli mehnat, asosiy kapital (yerni ham qo'shib), tadbirkorlik faoliyati (ishlab chiqarishni boshqarish), oraliq iste'mol (iste'mol qilingan mehnat predmetlarining qiymati) kabi omillardan foydalaniladi. G'arb iqtisodchilari "Iqtisodiyot omillari" nazariyasiga tayanib, mehnat unumдорligi kategoriyasiga ishlab chiqarish natijalarining ishlab chiqarish omillari sarflariga nisbatida talqin beradilar. Ular nuqtai nazaricha, mehnat unumдорligi asosiy kapital unumдорligi, oraliq iste'mol unumдорligi va ishlab chiqarishning boshqa omillari bilan birga omillar umumiy unumдорligining xususiy ko'rsatkichi hisoblanadi.

Amaliy hisob-kitoblarda ko'pincha mehnat unumдорligi ko'rsatkichlari qo'llaniladigan holatni g'arb iqtisodchilari jonli mehnat sarsini o'lchashning oddiyligi bilan izohlaydilar. Bundan tashqari, ular jonli mehnat iqtisodiyotining ko'pgina sohalarida qiymat yaratishning ustuvor omili bo'lganligi va hozir ham shunday ekanligini tan oladilar. Ammo ularning fikricha, iqtisodiyot rivojlanishi bilan ishlab chiqarishning boshqa omillari (kapital va tadbirkorlik faoliyati) roli ortib borishiga ko'ra, jonli mehnatning ahamiyati kamayib boradi.

Shunday qilib, g'arb iqtisodiyoti fani unumдорлик deganda o'z mazmuniga ko'ra, ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichiga yaqin ko'rsatkichni tushunadi. Tabiiyki, iqtisodiy samaradorlik darajasi va dinamikasi barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanishga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning barcha omillari teng huquqlarda ishtirok etganliklari uchun ham taqdirlanishida teng huquqqa ega bo'ladi.

6.2. Unumдорликning statistik ko'rsatkichlari tizimi

G'arb statistikasida unumдорлик ko'rsatkichlari tizimi yuqorida ko'rib

chiqilgan ishlab chiqarish omillari nazariyasi asosida tashkil etiladi. Bu nazariyaga ko'ra, mehnat unumdorligi unumdorlikning xususiy ko'rsatkichi sifatida qaraladi, chunki sarflangan jonli mehnat faqat ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida qaralib, texnik taraqqiyot rivojlanib borgani sari uning ahamiyati kamayib boradi.

Shunga ko'ra, g'arb iqtisodchilari fikricha, unumdorlik darajasini aniqlash uchun mahsulot hamda uni yaratishda ishtirok etadigan ishlab chiqarish omillarini statistik o'lhash lozim. Ma'lumki, ishlab chiqarilayotgan mahsulot natura, shartli-natura shaklida va qiymat ko'rsatkichlarida o'lchanishi mumkin. Agar unumdorlik darajasi va dinamikasini aniqlash maqsadida mahsulotning natura yoki shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlaridan foydalanilsa, unda ular faqat jonli mehnat sarfi bilangina taq qoslanadi. Natijada jonli mehnat sarfi birligiga natura yoki shartli-natura shaklida ifodalanadigan, an'anaviy statistikada keng qo'llaniladigan muvofiq keluvchi ko'rsatkichga aynan o'xhash mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichiga ega bo'linadi. Bu usul bo'yicha hisoblangan mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari iqtisodiyotning bir turdag'i mahsulotlarni ishlab chiqaradigan tarmoqlaridagi mehnat unumdorligi darajasini tavsiflashda, shuningdek, bu darajalar ni xalqaro qiyoslashda katta ahamiyatga egadir.

Qiymat ifodasidagi unumdorlik ko'rsatkichlariga kelsak, holat boshqacha tus oladi. Bu holatda unumdorlik darajasi mahsulot ko'rsatkichi va uni ishlab chiqarish omillarini tanlashga bog'liq bo'lib qoladi. Mahsulot ko'rsatkichi sifatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish, yalpi pirovard mahsulot, sof mahsulot, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymatdan foydalanish mumkin.

Yalpi mahsulot ishlab chiqarish sotish narxidagi tovar mahsuloti qiymati, o'z ehtiyoji uchun ishlab chiqarilgan uskuna va xo'jalik usulidagi kapital qurilish, shuningdek, tugallanmagan ishlab chiqarish va tugallanmagan qurilish, korxona omborlaridagi tayyor mahsulot va yarim tayyor mahsulotlarning o'sishini qamrab oladi.

Yalpi pirovard mahsulot korxona yoki tarmoqdan tashqari ishlab chiqarishga mo'ljallangan mahsulot qiymatidir. O'z mazmuniga ko'ra, bu ko'rsatkich zavod yoki tarmoq usuli bo'yicha tovar mahsuloti ko'rsatkichiga muvofiq keladi. Sof mahsulot barcha ishlab chiqarish omillari sarflarinining (mehnat sarfidan tashqari) qiymati chegaralangan yalpi mahsulot qiymati sifatida aniqlanadi.

Xalqaro statistikada unumdorlikni hisob-kitob qilishda oraliq iste'mol qiymati chegaralangan yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichidan keng foydalaniladi. Yalpi qo'shilgan qiymat bilan asosiy kapitalni iste'mol qilish o'rtasidagi farqni ifodalaydigan sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi to'g'risida

shuni aytish mumkinki, ayrim tarmoqda sof mahsulot bilan muvofiq bo'lsada, butun iqtisodiyot bo'yicha sof mahsulotdan noishlab chiqarish xizmatlari ko'rsatadigan tarmoqlarda sof qo'shilgan qiymat summasi ortiq bo'ladi.

Unumdorlikni aniqlashda omillarni tanlash masalasi juda murakkab va xilma-xil. G'arb statistikasida ishlab chiqarish omillari sifatida mehnat, doimiy kapital va joriy ishlab chiqarish iste'molidan ko'proq foydalilanildi. Qator holatlarda bu omillarga tadbirkorlik faoliyatini ham kiradi.

Jonli mehnat eng muhim ishlab chiqarish omili hisoblanadi. Uni o'lchanash maqsadida berilgan davrdagi xodimlarning o'rtacha soni yoki ishlangan vaqtdan foydalanish mumkin. Ishlangan vaqt mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Xodimlarning o'rtacha soni faqat mehnat unumdorligi dinamikasini emas, balki uning ish vaqtini potensial fondidan foydalanishga bog'liq tarzda o'zgarishini ham aks ettiradi. Ravshanki, ishlangan vaqt tushunchasi malaka, intensivlik, mehnat shart-sharoitlari va boshqalar turlicha bo'lganligi tufayli turli toifadagi xodimlar, iqtisodiyotning turli tarmoqlari uchun sifat jihatidan bir xil bo'lmaydi.

Mehnat sarfini aniqlashda ikki variantdan foydalilanildi:

a) mazkur tarmoqdagi ishlangan vaqt chegaralanishigacha shu toifa xodimlari ish haqining bir saotlik stavkasi bo'yicha o'lchanadi;

b) ishlangan vaqt, uning sifat jihatidan bir xil emasligiga e'tibor bermay jamlanadi.

Bunda yana bir muhim amaliy muammo — haqiqiy ishlangan vaqtini haq to'langan vaqtdan chegaralash muammosi yuzaga keladi. Uni hal qilishning yagona yo'li muvofiq kelevchi tanlov tekshirishni o'tkazish va so'ngra uning natijalarini shu tarmoqning barcha korxonalariga joriy qilishdir.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat sarfi va yollanmagan xodimlar mehnat sarfini aniqlash yanada qiyin muammodir. Qishloq xo'jaligidagi ish kuchining davomiyligi tabiiy omillar, geografik zona va etishtirilayotgan ekinga bog'liq tarzda juda o'zgaruvchandir. Shuning uchun mehnat sarfini aniqlash maqsadida yaqinlashtirilgan ekspert baholashdan foydalilanildi.

Yollangan xodimlar mehnat sarfiga kelsak, u tadbirkorlar (egalik qiluvchilar) va uning bepul ishlaydigan oila a'zolari ishlagan vaqtini o'z ichiga oladi. Bu sarflar hisob-kitob ish kuni yoki ish haftasining o'rtacha davomiyligini tanlab tekshirish ma'lumotlari bo'yicha yoki yollangan xodimlar turli toifalari ish kunining davomiyligini muvofiq qiluvchi toifadagi yollanma xodimlar ish kuni davomiyligiga shartli tenglashtirish yo'li bilan aniqlanadi.

Unumdorlik darajasi va bu daraja dinamikasini butun mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha tavsiflashda faqat ish bilan band aholini emas, balki

ishsizlarni ham nazarda tutish, ya'ni iqtisodiy faol aholi sonidan kelib chiqish mumkin. Ma'lumki, ishsizlik to'g'risidagi ma'lumotlarning ikkita manbai bor: rasmiy, aniq pasaytirilgan ma'lumotlar va kasaba uyushmalari ma'lumotlari. Ular o'z funksiyalarini to'la bajarganda kasaba uyushmalari ma'lumotlaridan foydalanish lozim.

G'arb iqtisodchilari unumdorlikning quyidagi ko'rsatkichlarini mahsulotning qiymat ko'rsatkichlari va ishlab chiqarish omillarini turlicha birlashtirib aniqlaydilar:

- mehnatning yalpi unumdorligi;
- mehnatning sof unumdorligi;
- mehnatning integral unumdorligi;
- omillarning global unumdorligi;
- omillarning total unumdorligi.

Mehnatning yalpi unumdorligi ko'rsatkichlari o'z mazmuniga ko'ra, xarajat birligiga mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichiga juda yaqin va u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$YaMU = YaCh / T$$

Bunda: YaMU - yalpi mehnat unumdorligi;

YaCh - yalpi ishlab chiqarish;

T - mehnat sarfi.

Bu ko'rsatkichni hisoblashda yalpi ishlab chiqarish tannarx, narxlar omili yoki bozor narxlari bo'yicha aniqlanadi. Mehnat sarflari ham quyidagilar sifatida ifodalanishi mumkin:

- a) yollanma xodimlar soni;
- b) barcha toifadagi bandlar soni;
- v) ishlagan kishi/soatlar soni;
- g) soliqlar chegirilishidan oldingi hisoblangan ish haqi summasi.

Bu ko'rsatkichning asosiy kamchiligi faqat jonli mehnatni hisobga olib, boshqa ishlab chiqarish omillari e'tiborga olinmaslidir.

Sof mehnat unumdorligi ko'rsatkichi sof mahsulot qiymatining mehnat sarflariga nisbatini ifodalaydi. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha sof mahsulot (sof qo'shilgan qiymat) tarmoqlararo mahsulot balansi asosida yalpi mahsulot ishlab chiqarish qiymatidan oraliq iste'mol qiymati va doimiy kapital iste'molini chegirish yo'li bilan aniqlanadi. Bu holatda mehnat sarfi ko'rsatkichlari yalpi mehnat unumdorligini aniqlash bilan bir xil bo'ladi.

Integral mehnat unumdorligining yalpi chiqaruv qiymati mehnat birliklarida ifodalangan mehnat sarflari va boshqa ishlab chiqarish omillariga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Uning darajasi, dinamikasi jami va oldingi mehnat sarflariga bog'liq bo'ladi. Bu ko'rsatkich amaliyotda juda kam hollarda hisoblanadi, buning sababi doimiy kapital sarflari (amortizasiya) va o'zgaruvchan kapital sarflari (qolgan boshqa moddiy sarflar)ni mehnat

birliklarida qayta hisoblashdagi qiyinchiliklardir.

Iqtisodchilarning fikricha, omillarning global unumdorligi unumdorlikning eng muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. U unumdorlik darajasiga faqat jonli mehnat sarfinigina emas, balki boshqa omillar sarfining ta'sirini ham aks ettiradi. Shuning uchun mehnat unumdorligi omillarning global unumdorligi munosabatida unumdorlikning xususiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida ko'rildi.

Omillarning global unumdorligi sof mehnat unumdorligi bilan bog'langan. Sof mehnat unumdorligini hisoblashda uning maxrajiga faqat jonli mehnat sarflari qo'shiladi. Boshqa ishlab chiqarish omillarining sarflari sof mahsulotni aniqlash uchun suratda yalpi chiqaruv qiymatidan chegiriladi. Omillarning global unumdorligini aniqlashda yalpi chiqaruvning to'la qiymati surat xizmatini o'taydi, maxrajida - boshqa ishlab chiqarish omillarining sarflari jonli mehnat sarflariga qo'shiladi.

Global unumdorlik omillarini aniqlashda mahsulot ko'rsatkichi sifatida chiqarilgan yalpi mahsulot qiymati yoki yalpi qo'shilgan qiymatdan foydalanish mumkin.

Total unumdorlik omillari global unumdorlik omillari bilan bir xil hisoblanadi. Yagona farq shundaki, total unumdorlik omillari ko'rsatkichining suratida sof qo'shilgan qiymat (sof mahsulot)ning miqdori bo'ladi. Maxrajda mehnat sarfi va doimiy kapital aks ettiriladi.

Qator iqtisodchilar mehnat unumdorligini milliy iqtisodiyot ko'lamida o'lchash uchun unumdorlikning yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlaridan tashqari, mehnat sarfi birligi hisobiga haqiqiy daromadlar ko'rsatkichidan foydalanishni tavsiya qilmoqdalar. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot qiymatini uni yaratish uchun sarflangan mehnat sarfiga bo'lish orqali aniqlanadi. Bunda mehnat sarflari iqtisodiyotda band bo'lganlar soni yoki ishlangan kishi/soatlari soni orqali ifodalanadi.

Xalqaro statistikada qo'llaniladigan unumdorlik ko'rsatkichlarini quyidagi jadvaldan ko'rgazmali tasavvur qilish mumkin.

Mehnat unumdorligining ahamiyati hal etuvchi omil bo'lganligi uchun hamma taklif qilayotgan ko'rsatkichlar ham qo'yilgan muammoni hal etishni yoritish uchun kerak bo'ladi. Masalan: faqatgina bir turdag'i mahsulot bo'yicha o'rganib qolmasdan, balki iste'mol qiymati bir xil bo'lgan mahsulotlar bo'yicha ham, ya'ni, ikkinchi ko'rsatkich ham amaliyotda qo'llanadi (nashriyotda b.t. va h.k.).

Bu maxrajda berilgan mehnat xarajatlari ko'rsatkichlari taklif etilishi bo'yicha nafaqat jonli mehnatni, balki buyumlashgan mehnatni ham inobatga olishni tavsiya etilmoqda. Lekin bularni amaliyotga tadbiq etishdan oldin ancha muammolar hal etilsa, unda yana bir chuqrroq tahsil etish imkon'i paydo bo'lar edi.

Indekslar orasidagi bog'liqlik

Xodisalar orasidagi bog'liqlik

$$\frac{q}{\text{mahsulot hajmi}} \cdot x = \frac{p}{\text{baho}} = \frac{q \cdot p}{\text{qiymat}}$$

Shu bog'liqlik indekslarda ham saqlanib qoladi.

$$\frac{i}{\text{mahsulot hajmi o'zgarishi}} \cdot x = \frac{i}{\text{baho o'zgarishi}} = \frac{i}{\text{qiymat o'zgarishi}}$$

Bu indeksni teskari ko'rsatkich yordamida mehnat talabi bo'yicha ham tuzish mumkin, lekin shuni inobatga olish kerakki, mehnat talabi t , to'g'ri ko'rsatkichi vaqt birligida ishlab chiqarish W ko'rsatkichi bilan teskari bog'liqlikda bo'lganligi sababli, bu indeks ham teskari tuziladi, ya'ni:

$$i_w = \frac{t_1}{t_0} = \frac{T_1}{q_0} : \frac{T_0}{q_1}$$

bu ko'rsatkichning to'g'ri nisbatini ham olish mumkin $\frac{t_1}{t_0}$, lekin bu holda chiqqan natija qay darajada mehnat talabi o'zgarganligini aks ettiradi, ya'ni:

$$i_t = \frac{t_1}{t_0} = \frac{T_1}{q_1} : \frac{T_0}{q_0}$$

Demak, bu indekslar orasida ham teskari bog'liqlik mavjud.

$$i_w = \frac{1}{i_t}$$

Bir xil turdag'i mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalar, birlashma bo'yicha umumiy mehnat unumdarligi natural indeksi hisoblanadi:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0}$$

Bu yerda hisobot davridagi mehnat unumdarligining o'rtacha darajasi bazis davridagi mehnat unumdarligining o'rtacha darajasi bilan qiyoslanadi.

Bir turdag'i iste'mol qiymatiga ega bo'lgan, lekin ayrim parametrlar bilan farqlanadigan mahsulot ishlab chiqarish korxonalari bo'yicha mehnat unumdarligi dinamikasi o'zgarishi shartli-natura indeksi yordamida o'rganiladi:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1 k}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 k}{\sum T_0}$$

Natura va shartli-natura shakldagi indekslarning afzalligi shundaki, ular eng avval jonli mehnat unumdarligi dinamikasini ifodalaydi. Bundan tashqari, mahsulotni o'lchashning natura va shartli-natura shakldagi indekslarining o'tgan

asr 50-yillari birliklarini qo'llash, bu indekslarni hisoblash va bir xil mahsulot turlari bo'yicha belgilangan turli korxona, mintaqasi va mamlakatdagi mehnat unumdarligi darajasini qiyoslash jarayonlarini soddalashtiradi. Shu bilan birga, mahsulotning natura va shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlaridan foydalanish mehnat unumdarligining natura va shartli-natura shaklidagi indekslarni qo'llash sohasini jiddiy cheklaydi; ular orasida alohida korxonalarda, iqtisodiyot tarmoqlarida va butun mamlakat iqtisodiyotida unumdarlik dinamikasini o'rganish deyarli mumkin emas:

$$i_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{T_0}{q_0} : \frac{T_1}{q_1}$$

Yuqorida ko'rilgan indekslar o'zgaruvchan tarkibli indekslardir, chunki bu indekslarga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

1. Mehnat unumdarligi darajasining o'zgarishi (W).

2. Sarf qilingan ish vaqtini salmog'inining o'zgarishi ($\sum T$)

o'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdarligi o'zgarganligini ifodalaydi.

Bu o'zgarishning har bir omili ta'sirini alohida o'rganish maqsadida indekslar quyidagilarga bo'linadi:

Doimiy tarkibli mehnat unumdarligi indeksi (Strumilin usuli):

$$I_w = \frac{\sum i_w T_i}{\sum T_i} = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} \right) T_i}{\sum T_i}$$

Bu indeks faqat mehnat unumdarligi darajasi o'zgarishini aks ettiradi.

Ikkinci omil, ya'ni sarf qilingan ish vaqtini salmog'i o'zgarishi natijasida qay darajada mehnat unumdarligi o'zgarganligini aks ettiradi:

$$I_w(dT) = I_w : I_w$$

Turli xil iste'mol qiymati ishlab chiqarilganda yoki iste'mol qiymatlar va xizmatlar bo'yicha umumiyligi mehnat unumdarligi dinamikasini o'rganish maqsadida, qiymat mehnat unumdarligi indeksidan foydalaniлади:

$$\overline{I_w} = \frac{\overline{W_1}}{W_0} = \frac{\sum q_1 P}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 P}{\sum T_0}$$

Bu yerda, P - o'zgarmas baho.

O'zgarmas baho turli xil iste'mol qiymatlarini umumlashtirish maqsadida «soizmeritel» tariqasida foydalaniлади:

Shunday «soizmeritel» tariqasida t_n - me'yor (norma) bo'yicha mehnat talabchanligidan ham foydalanish mumkin.

$$\overline{W} = \frac{\sum q_1 t_H}{\sum T_1} \cdot \frac{\sum q_0 t_H}{\sum T_0} = \frac{\overline{W}_1}{\overline{W}_0}$$

Bu indeksga ishlatalilgan xomashyo qiymati ta'sir ko'rsatmaydi. Vaqt birligida turli xil me'yor soatda ishlab chiqarish bilan farqlanadi:

$$W = \frac{\sum q t_H}{\sum T}$$

Bu indeks mehnatni normallashtirish yaxshi tashkil etilgan ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Bunda o'zgaruvchan va doimiy tarkibli mehnat unumdorligining indekslari qiymati, qo'shilgan qiymat bo'yicha ham, sof mahsulot bo'yicha ham aniqlanishi mumkin. Ko'pincha natural, qo'shimcha qiymat mehnat unumdorligi indeksidan korxona yoki firma darajasidagi mehnat unumdorligini tavsiflash, ya'ni qo'shilgan qiymat yoki sof maxsulotdan ayrim tarmoqlar yoki butun iqtisodiyot darajasidagi mehnat unumdorligini tavsiflashda foydalaniadi.

Hozirgi kunda mehnat unumdorligi darajasi, dinamikasini tarmoqlar va butun iqtisodiyot bo'yicha tavsiflashda milliy hisoblar tizimi ma'lumotlaridan keng foydalaniadi. Global yoki total unumdorlik omillari indekslarini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar, ya'ni sof ichki mahsulot, mehnat sarfi, oraliq iste'mol, asosiy kapital iste'moli va boshqa omillar sarfining dinamik qatorlarini joriy qoida qiyoslanadigan narxlarda oldindan tuzish tavsiya etiladi. Bunda sof ichki mahsulot omillari qiymati bo'yicha baholanadi.

Aytish lozimki, bazis davri uchun omillarning global unumdorligi birga teng, chunki mahsulotning narxlari omili bo'yicha qiymati omillar sarflari yig'indisiga teng. Boshqa davrlar unumdorligining darajalari qiyoslanadigan narxlari omilidagi mahsulot qiymatini omillarning qiyoslanadigan narxlardagi sarflariga bo'lishdan olinadigan natija sifatida aniqlanadi. Bu indekslarni hisoblashni soddalashtirish va har bir omilning yaqqol ta'sirini ko'rish maqsadida yuqoridaq indekslarga o'zgartirish kiritiladi:

1. O'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_w = \frac{\overline{W}_1}{\overline{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} \cdot \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum d_{T_1}} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Bu o'zgaruvchilar $W = \frac{q}{T}$. Bundan, $q = W T$.

Shundan kelib chiqadiki,

$$\overline{W}_1 = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1}, \quad \overline{W}_0 = \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0}, \text{ bu o'rtacha tortilgan arifmetik usul.}$$

O'rtachaning ayrim matematik xususiyatlaridan biri shundan iboratki,

agar «soizmeritel» qandaydir bir xil doimiy songa ko'paytirilib yoki bo'linsa o'rtacha miqdor o'zgarmaydi.

Shuning uchun T-uning salmog'i tenglashtirilib olinadi.

Bu yerda, birinchi omil (W_0 va W_1);

ikkinchi omil (d_{T_0} , d_{T_1} va d_{T_2}).

Birinchi omil ta'sirini o'rganish uchun ikkinchi omil o'zgarmas tarkibda olinadi. Doimiy tarkibli indeks:

$$I_w = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum W T_1} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Ikkinchi omilning ta'sirini o'rganish uchun birinchi omil o'zgarmas holda olinadi. Tarkibiy siljish indeksi:

$$I_w(dT) = \frac{\sum W_0 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_0 d_{T_1}}{\sum d_{T_1}} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_0 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Doimiy tarkibli va tarkibi siljish indekslari o'zgaruvchan tarkibli indeksni hosilalari bo'lganligi uchun, ular orasida quyidagi bog'liqlik mavjud:

$$I_w = I_w / I_{w(dT)}$$

Yuqorida ko'rib chiqilgan turli xil usulda hisoblangan doimiy tarkibli indekslar natijalari turli xil bo'ladi:

$$I_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum \frac{t_0}{t_1}}{\sum \frac{t_0 q_1}{t_1 q_1}} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum t_1 d_{q_1}}$$

$$I_w = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Bu ikkala usulda hisoblangan indekslarga indekslashtirilayotgan ko'rsatkich turli xil o'zgarmas «soizmeritel»da olingan.

Birinchi indeksga o'zgarmas mahsulot salmog'i (dq);

ikkinchi indeksga o'zgarmas sarf qilingan vaqt salmog'i (dT).

Tarkibiy siljish indekslari ham shu ikki usulda yuqorida ko'rildigan sababga ko'ra turlicha bo'ladi. Har xil sarf birliklariga nisbatan hisoblangan mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik. Mehnat sarfi birligi kishi/soat, kishi/kun, kishi/oy va kishi/yil demakdir. Demak, mehnat unumdorligi darajasi: o'rtacha soatlik, o'rtacha kunlik, o'rtacha oylik, o'rtacha yillik va hokazo bo'lishi mumkin.

Mehnat unumdorligini bir qancha mehnat sarfi birliklarida hisoblash, mehnat unumdorligini o'rganish jarayonini boyitadi va mehnat unumdorligining o'zgarishiga ish vaqtidan foydalanish darajasi ta'sirini ko'rsatib beradi.

Mehnat unumdarligi indekslarini mehnat talabchanligi yordamida o'rganish.

Yuqorida aytigadek, mehnat unumdarligi darajasi to'g'ri $W = q/T$ va teskari ko'rsatkichlari $t = T/q$ yordamida (mehnat talabchanligi) tuziladi. To'g'ri ko'rsatkich yordamida tuzilgan indekslarni ko'rib chiqdik. Endi esa teskari ko'rsatkichlardan foydalanamiz.

$I_w = t_0/t_1$ - individual mehnat unumdarligi indeksi.

Umumiyl o'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdarligi indeksi:

$$I_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{\sum T_0}{\sum q_0} : \frac{\sum T_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 q_0}{\sum q_0} : \frac{\sum t_1 q_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 d q_0}{\sum d q_0} : \frac{\sum t_1 d q_1}{\sum d q_1} = \frac{\sum t_0 d q_0}{\sum t_1 d q_1}$$

Bu yerda $\sum d_{q_0} = \sum d_{q_1} = 1$

Mehnat unumdarliginiga doimiy tarkibli indeksi:

$$\bar{I}_w = \frac{\sum t_0 d_1}{\sum d_1} : \frac{\sum t_1 d_1}{\sum d_{q_1}} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum d_{q_1}} : \frac{\sum t_1 d_{q_1}}{\sum t_1 d_1} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum d_{q_1}}$$

Bu formula yordamida mehnat unumdarligi o'sishi natijasida qilingan vaqt tejami.

yoki $E = \sum t_1 q_1 - \sum t_0 q_1 = \sum (t_1 - t_0) q_1$

yoki $\bar{I}_w = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum q_1} : \frac{\sum t_1 q_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum d q_1} : \frac{\sum t_1 d q_1}{\sum d q_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1}$

mehnat unumdarligi o'zgarishiga ishlab chiqarilgan mahsulot salmog'i o'zgarishini (o'zgarmas mehnat talabchanligida) ta'siri:

$$I_{w(dq)} = \frac{\sum t_0 d_{q_0}}{\sum t_0 d_{q_1}}$$

Ya'ni o'zgaruvchan tarkibli indekslar 3 usulda hisoblansa ham, bir xil natija beradi.

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum (\frac{t_0}{t_1}) T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum (\frac{t_0}{t_1} \cdot t_1 q_1)}{\sum T_1} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum T_1} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_1}} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1}$$

Mahsulot hajmi o'zgarishiga sarf qilingan ish vaqt mehnat unumdarligi ta'sirini aniqlash.

Yuqorida aytiganidek mehnat unumdarligi darajasi ikki ko'rsatkichga nisbatan hisoblanadi, ya'ni, $W = q/T$

q — mahsulot hajmi;

T — sarf qilingan ish vaqt.

Demak, mehnat unumdarligiga ikkala omil ta'sir ko'rsatadi. Mana shu

omillarning ta'siri mutlaq miqdorda quyidagicha hisoblanadi.

$$Q = Q_1 - Q_0$$

$$Q_{(W)} = (W_1 - W_0) \cdot T_1$$

$$Q_{(T)} = (T_1 - T_0) \cdot W_0$$

$$Q = Q_m - Q_n$$

Qisqacha xulosalar

Mehnat unumdorligi darajasi ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkich hisoblanadi, u to'g'ri va teskari ko'rsatkichlar yordamida baholanadi. To'g'ri mehnat unumdorligi ko'rsatkichi – vaqt birligida ishlab chiqargan mahsulot miqdorini ifodalaydi. Teskari mehnat unumdorligi ko'rsatkichi, mehnat talabchanligi – mahsulot birligiga sarf etilgan ish vaqtini birligini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlar orasida teskari bog'liqlik mavjud.

Mehnat unumdorligi darajasini o'rganish muammosi, iqtisodchi-statistiklar orasida diskussiya hisoblanib, juda ko'p fikr va mulohazalar bildirilmoqda. G'arb statistikasida unumdorlik ko'rsatkichlari tizimi ishlab chiqarish nazariyasi asosida tashkil etiladi va bu nazariyaga ko'ra mehnat unumdorligi, unumdorlikning xususiy ko'rsatkichi sifatida qaraladi, chunki sarflangan jonli mehnat, faqat ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida qaralib, texnika taraqqiyot etishi sari uning ahamiyati kamayib boradi va shuning uchun mahsulot yaratishda ishtirok etadigan ishlab chiqarish omillarini ham hisobga olish lozim.

Xalqaro statistikada unumdorlik hisob-kitobida, mahsulot ko'rsatkichi sifatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish, pirovard mahsulot, sof mahsulot, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlaridan foydalanish mumkinligi ko'rildi. Mehnat unumdorligi dinamikasi indeks usuli yordamida o'rganilib, bu usul nafaqat mehnat unumdorligi o'zgarishini ko'rsatib, balki turli xil omillar ta'sirini ham aks ettiradi. Mehnat unumdorligi bozor sharoitida natijaviy ko'rsatkichni oshirishning asosiy omili bo'lib hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mehnat unumdorligini xalq xo'jaligi rivojlanishida tutgan o'mni.
2. Mehnat unumdorligi darajasini hisoblash usullari.
3. Unumdorlikni o'rganishning bugungi kun diskussion muammolari.
4. Unumdorlikni baholashda qo'llaniladigan natijaviy ko'rsatkichlar.
5. Mehnat unumdorligi dinamikasini o'rganish.
6. O'zgaruvchan tarkibli indekslarni hisoblash usullari.
7. Doimiy tarkibli indekslarni hisoblash usullari va ular orasidagi farq.
8. Tarkib siljishli indekslarni hisoblash usullari va ular orasidagi farq.

9. Mahsulot hajmini oshishiga ekstensiv omil ta'sirini o'rganish.
10. Mahsulot hajmini oshishiga intensiv omil ta'sirini o'rganish.

Asosiy adabiyotlar

1. Акбарова З. Мехнат статистикаси. Ўкув қўлланма. – Т.: ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
2. Микроэкономическая статистика. Под ред. С.Д.Ильенковой.Учебник. – М., 2004.
3. Минашкин В.Г., Козарева О.Л. Основы теории статистики. -- М., 2004.
4. Р.А.Шмойлова и др. Практикум по теории статистики. – М., 2004.
5. Р.А.Шмойлова и др. Теория статистики. Учебник. – М., 2004.
6. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.
7. www.uzreport.com - Uzreport.com biznes ma'lumotlar portali.

VII BOB ISHCHI KUCHI QIYMATI STATISTIKASI

7.1. Ishchi kuchining qiymati tushunchasi va uning ko'rsatkichlari tizimi

Xalqaro mehnat bozori statistikasida markaziy o'rinni egallovchi ishchi kuchi qiymatining ko'rsatkichi geografik, tarmoq va kasbiy (professional) jihatlarda ishchi kuchining harakatchanligi (moyilligi)ga ta'sir etishda muhim ahamiyatga ega ekanligi sababli ishchi kuchining talab va taklisi nisbatiga, shuningdek, mehnat bozorida shakllanadigan vaziyatga bevosita bog'liq bo'ladi. "Ishchi kuchi qiymati" kategoriyasi faqat bozor iqtisodiyoti sharoitlarida mavjud bo'ladi. Markaziy rejalashtiriladigan iqtisodiyotda bu kategoriya o'rniда faqat mehnat haqi ko'rsatkichidan foydalanilgan. Sababi shundaki, mehnatga haq to'lash ish haqini belgilashning markazlashgan tizimi bo'yicha aniqlangan va amalda ishlab chiqarish natijalariga bog'liq bo'lmasan.

Ishchi kuchiga qo'shimcha sarflarning katta qismi taqsimlash tartibida davlat byudjeti orqali amalga oshirilgan. Oylik o'rtacha ish haqi korxonada bor bo'lgan (amalda-belgilangan) umumiy ish haqi fondi va xodimlarning o'rtacha soni asosida hisoblangan. Bunda faqat to'la oy ishlagan ishchi va xizmatchilar hisobga olingan, ya'ni to'la ish haqi yoki kasalligi, haq to'lanmaydigan ta'til yoki boshqa sabablar tusayli maosh olmaydiganlar hisobga olinmagan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan davlatning roli o'zgaradi, uning bu sohadagi ko'pgina vazifalari bevosita ish beruvchilarga topshiriladi. Ish haqi kasaba uyushmalari bilan ish beruvchilar, shuningdek, hukumat o'tasidagi muzokaralar mavzuiga aylandi. Ish beruvchilar ish haqi shakli va moddiy rag'batlantirish shaklini mustaqil belgilaydi, xodimlar tarif miqdorlari va lavozim maoshlarini aniqlaydilar, turli ijtimoiy to'lovlar amaliyotini qo'llaydilar.

XMT ta'rifiga ko'ra, ishchi kuchining qiymati (yoki ishchi kuchini saqlash xarajatlari) ish beruvchilarning ishchi kuchini saqlash va undan foydalanishga aloqador sarflari summasidir. Bu sarflar ikki guruhga: bevosita va bilvosita sarflar guruhiga ajratiladi.

Ishchi kuchiga bevosita sarflarga quyidagilar kiradi: bevosita ish haqi va maosh ishlanmaydigan vaqt uchun to'lov; ish haqi fondiga kirmaydigan mukofot va sovg'alar; ovqatlanish va ichimliklar xarajatlari hamda iqtisodiy faoliyat jarayonida natura shaklidagi boshqa to'bovlari.

Ishchi kuchiga bilvosita sarflar quyidagilarni o'z ichiga oladi: ish beruvchi o'z zimmasiga oladigan xodimlarning turar joy xarajatlari; ishchi kuchiga boshqa xarajatlar, shuningdek, ishchi kuchiga xarajatlar sifatida qaraladigan soliqlar. Analitik maqsadlarda ishchi kuchiga xarajatlarni iqtisodiy faoliyat sohalari bo'yicha va imkonli bor joyda ish haqi bilan maosh oluvchilarning xalqaro standart tariflari yo'qligi tusayli bu kategoriyalarni shu mamlakat statistik maqsadlari uchun eng yaroqli mezonlarni hisobga olib farqlash lozim.

Ishchi kuchiga xarajatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni bandlar soniga muvofiq tarzda ish haqi yoki maosh oladigan, ishlab turgan erkaklar va ayollar, shuningdek, shogirdlar soni ham ko‘rsatilgan ma’lumotlar bilan to‘ldirish kerak. Ishchi kuchi qiymati ko‘rsatkichini hisob-kitob qilish uchun haqiqiy ma’lumotlarni yig‘ish ish beruvchilarni tanlab tekshiruvdan o‘tkazish asosida amalga oshiriladi. Bu 5 yilda bir marta o‘tkaziladi va afsuski, barcha mamlakatlarda emas, bu xalqaro taqqoslashni ancha qiyinlashtiradi.

Natijada mazkur maqsadda amaliyotda, qoidaga ko‘ra, faqat soatbay ish haqi to‘lash ko‘rsatkichidan foydalaniladi. Statistika ishchi kuchi qiymatini o‘rganish jarayonida quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- ishchi kuchi qiymati darajasi, tuzilishi va dinamikasini hududlar hamda iqtisodiy faoliyat sohalari bo‘yicha aniqlash;
- mehnat haqi, ayniqsa, ish haqi ko‘rsatkichlarini statistik o‘rganish, shuningdek, uning darajasi va dinamikasiga turli omillar ta’sirini o‘rganish;
- xodimlarni bandlikdan oladigan daromadlari ulushini baholash;
- aholi foydalanadigan ijtimoiy transportlarning statistik tasnifi;
- ishchi kuchining malaka egallash va ma’lumot darajasini oshirishga bog‘liq xarajatlar hajmi va dinamikasini o‘rganish;
- vakant birligi hisobida ishchi kuchiga o‘rtacha xarajatlarni (mehnat sarfi birligiga xarajatlarni) aniqlash.

7.2. Mehnatga haq to‘lash ko‘rsatkichlari

Mehnatga haq to‘lashni o‘rganish «Mehnat statistikasi»ning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi, chunki mehnat miqdori va sifatiga ko‘ra, bir xil mehnatga haq to‘lashdagi jiddiy farqlanish aholining mehnat mobilligi kuchayishining muhim omili hisoblanadi.

Mehnat haqi aholining pul va natura ifodasidagi barcha daromadlari bo‘lib, u iqtisodiy faoliyat jarayonida hosil bo‘ladi va ish haqi, choy puli va boshqalarni o‘z ichiga oladi. **Ish haqi** yollanma xodimlarga, qoidaga ko‘ra, muntazam vaqt oralig‘ida ishlangan va ishlanmagan vaqt uchun pul va natura shaklida to‘lanadigan rag‘batlantirishdir.

Hozirgi kunda ish haqining darajasi va dinamikasini hisobga olish u yoki bu shaklda amalga oshirilishi mumkin. Ammo turli manbalarda ish haqi to‘g‘risidagi ma’lumotlar bir-biridan jiddiy farq qiladi: korxonalar (ish beruvchilar)ning ma’lumotlari eng yuqori hisoblanadi; ijtimoiy ta’milot va sug‘urta organlari (kasalxona kassalari, nafaqa fondlari va boshqalar)ning ma’lumotlari ancha pastroq; kasaba uyushmasining ma’lumotlari undan ham pastroq bo‘ladi. So‘zsiz, kasaba uyushmalarining ma’lumotlari ko‘proq darajada ishonchli bo‘ladi.

Hozirgi kunda ish haqining ikki asosiy shakli: vaqtbay va ishbay turi mavjuddir.

Vaqtbay ish haqi ishlagan vaqt miqdoriga bog'liq bo'lib, quyidagi ikki ko'rinishga ega:

- vaqtbay mukofotli;
- oddiy mukofotli.

Ishbay ish haqi bajarilgan ish miqdori va sifatiga bog'liq bo'ladi. Uning bir necha turlari bor:

- bevosita ishbay (bunda ishning bahosi bajarilgan ish hajmidan qat'iy nazar o'zgarmaydi);
- ishbay progressiv (bunda bajarilgan ish bahosi bajarilgan ish hajmiga ko'ra ortib boradi);
- ishbay mukofotli;
- akkord ish haqi (alohida ish turlarini bajarish ish beruvchi bilan yollanma ishchi o'rtasida akkord shartnomasini tuzish natijasida aniqlanadi).

Aytish lozimki, amaliyotda vaqtbay va ishbay ish haqi so'f ko'rinishda ancha kam qo'llanadi. Odatda, bu ikki shaklning turli birikmalaridan foydalaniadi.

Umumiy mehnat natijasiga qo'shgan hissasini aniqlash mumkin bo'lgan ish kuchi kategoriyalari mehnati ishbay haq ko'rinishida rag'batlantiriladi, qo'shgan hissasini aniqlash mumkin bo'lmagan kategoriyalar vaqtbay hisoblanadi.

Ish haqi fondi tarkibiga: ishlangan vaqt va ishlanmagan vaqt uchun mehnat haqini to'lash kiradi.

Ishlangan vaqt uchun mehnat haqi to'lash quyidagilarni qamrab oladi:

- vaqtbay ishlovchilarga ishlangan vaqt uchun ish haqi to'lash;
- vaqtbay ishlovchilarga rag'batlantiruvchi qo'shimcha to'lovlar to'lash;
- ishbaychilar ish haqi;
- ustama ishdan tashqari soatlarda, tungi vaqtida ishlaganligi uchun, grafik, bayram kunlari uchun qo'shimcha to'lovlar;
- komission to'lovlar;
- turli qo'shimcha to'lovlar (staj, malaka, brigadaga boshchilik qilganlik, shogirdlarni o'qitganlik uchun; ish sharoitining zararliligi uchun va indeksasiya to'lovları).

Ishlanmagan vaqt uchun to'lovlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- haq to'lanadigan davlat bayrami kunlari;
- har yilgi ta'tillarga haq to'lash;
- boshqa haq to'lanadigan ta'tillar;
- mukofotlar (mavsumiy, yillik, foydadagi ishtirok, shuningdek, ta'tilga qo'shimcha to'lovlar).

Yuqoridagilar bilan barcha ish haqiga ish beruvchi bevosita xodimga to'langan turar joy subsidiyalari va oilaviy nafaqalar ham qo'shiladi. Ish haqi fondiga quyidagilar kiritilmaydi: ish beruvchilarning o'z xodimlari ijtimoiy

ta'minoti va pensiya fondlariga badallari; xodimlarning shu tizim va farqlar doirasida olgan summalar; dam olish nafaqalari.

Turli mamlakatlar statistikasida xodimlar oладиги natura shaklidagi to'lovlar summasini ish haqiga kiritish masalasi turlicha hal qilinadi. Qator mamlakatlar (Italiya, Buyuk Britaniya, Niderlandiya)da bu to'lovlar ish haqi fondi tarkibiga to'la kiritiladi; ayrim mamlakatlar (Belgiya)da ish haqiga faqat mahsulot bilan berilgan to'lovlar kiritilib, bepul berilgan turar joy qiymati kiritilmaydi; boshqa mamlakatlar (Fransiya, Germaniya, Yaponiya)da natura shaklidagi to'lovlar ish haqi fondiga umuman kiritilmaydi.

Ish haqi ikki variantda hisoblanadi:

- yalpi (soliqlar va majburiy to'lovlar chegirilguncha);
- sof (soliqlar va to'lovlar chegirilgandan so'ng).

Statistikada asosiy va qo'shimcha ish haqi ham farqlanadi.

Asosiy ish haqi haqiqiy bajarilgan ishlar uchun to'lovlardan iborat bo'ladi, qo'shimcha ish haqi esa shu korxonada ishlovchi xodimlarning bilvosita daromadlarini ifodalaydi. Asosiy ish haqi egallab turgan lavozim, ma'lumot va malaka darajasi, staj va bajarilayotgan ishning murakkabligiga bog'liq bo'ladi. Qo'shimcha ish haqi me'yor (norma)ni oshirib bajarganlik uchun to'lanadigan haq va narx-navoning o'sishi munosabati bilan turmush darajasini saqlash uchun qo'shimcha to'lovlarini o'z ichiga oladi. Asosiy va qo'shimcha ish haqidan tashqari bir oylik maosh miqdorida yilda bir-ikki marta taqdirlov puli sifatida beriladigan bonuslar mavjud.

Keyingi yillarda ish haqining umumiyligi fondida qo'shimcha ish haqining salmog'i asosiy ish haqi ulushining kamayishi hisobiga bo'ldi.

Rivojlangan mamlakatlarda ish haqi fondini shakllantirish asosini tarif miqdorlari tashkil qiladi. Ular ma'lum kasb va ma'lum malaka darajasiga ega bo'lgan xodimning ma'lum vaqt oralig'idagi mehnat haqini qayd etadi. Xodimlarning alohida razryadlari bo'yicha tarif setkalaridan foydalaniladi. Har bir razryaddagi xodim turli normativ hujjatlarda rasmiy mustahkamlangan ma'lumot malaka talablariga javob berishi kerak. Ishlab chiqarish jarayonida ayni bir xil razryadga ega bo'lgan ishchilar haqiqiy bajarayotgan ishlaridan qat'iy nazar, bir xil tarif miqdorini oladi.

Tarif miqdoriga hududiy omil ham ta'sir etadi. Ish haqi o'rganilganda uning o'rtacha darajasi aholining alohida ijtimoiy-kasbiy tariflari bo'yicha aniqlanadi. U bir xodimga to'g'ri keladigan va bir kishi/soatga to'g'ri keladigan hisobda ham aniqlanishi mumkin. Birinchi holatda ish haqi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\bar{f} = \frac{\sum fT}{\sum T} = \frac{\text{Ish haqi fondi}}{\text{o'rtacha xodimlar soni (qilingan ish vaqt)}} \quad \text{Ish haqi fondi}$$

Bu yerda, \bar{f} - o'rtacha ish haqi.

O'rtacha ish haqi: o'rtacha soatlik ish haqi, o'rtacha kunlik ish haqi, o'rtacha oylik ish haqi, o'rtacha yillik ish haqi bo'lishi mumkin.

Xalqaro statistikada, qoidaga ko'ra, ish haqi bir xodim hisobiga emas, bir kishi/soatiga ko'ra aniqlanadi. Sababi shundaki, dunyo mamlakatlarining ko'pida xodimlarning sezilarli qismi to'la ish vaqtida band bo'lmaydi. Ish haqi dinamikasini o'rganishda ish haqining rivojlanish tendensiyasini aniqlash imkonini beradigan indeks usulidan keng foydalaniladi. Ish haqi umumiy fondining dinamikasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$If = \frac{F_1}{F_0} = \frac{\sum f_i T_i}{\sum f_0 T_0}$$

Bu yerda, F_1 va F_0 - ish haqi fondlari. $F = \sum fT$

O'rtacha ish haqi dinamikasini ta'riflovchi indekslar esa muhim indekslar hisoblanadi. O'rtacha ish haqi qay darajada o'zgarganligini bilish maqsadida umumiy o'zgaruvchan tarkibli indeks hisoblanadi:

$$I_f = \frac{\bar{f}_1}{\bar{f}_0} = \frac{\sum f_i T_i}{\sum T_i} : \frac{\sum f_0 T_0}{\sum T_0}$$

Bu indeksga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:
birinchidan:

- o'rtacha ish haqi o'zgarishi (\bar{f}_0, \bar{f}_1);
- turli ish haqi oluvchi xodimlar tarkibi (yoki sarf qilingan ish haqi) o'zgarishi.

$$d_i = \frac{T_0}{\sum T_0}, \quad d_i = \frac{T_1}{\sum T_1},$$

Har bir omilning o'rtacha ish haqi o'zgarishiga qay darajada ta'sir ko'rsatganini o'rganish maqsadida o'zgaruvchan tarkibli indeks quyidagi hosilaviy indekslarga bo'linadi:

-doimiy tarkibli indeks, faqat birinchi omilning ta'sirini o'rganish uchun

$$I_f = \frac{\sum f_i T_i}{\sum T_i} : \frac{\sum f_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum f_i T_i}{\sum f_0 T_0}$$

- tuzulmaviy siljish indeksi,

$$If(dT) = \frac{\sum f_i T_i}{\sum T_i} : \frac{\sum f_0 T_0}{\sum T_0} \text{ yoki } I_{RdT} = I_f : \bar{I}_f$$

Ularga o'zgaruvchan tarkibli, doimiy tarkibning ish haqi indekslari va tuzulmaviy siljishlar indekslari kiritiladi. Doimiy tarkibli ish haqining indeksi ishchi kuchining tarkibiy tuzilmasi o'zgarmas bo'lgandagi o'rtacha ish haqining dinamikasini tavsiflaydi. Uni hisob-kitob qilishda tarozi sifatida hisobot davridagi

xodimlar soni (ishlangan vaqt) dan foydalaniladi.

Ish haqi ko'rsatkichlarini tavsiflashda nominal va haqiqiy (real) ish haqini farqlash lozim. Nominal ish haqi ish haqining muvofiq qiluvchi davr narxlarida puldagi ifodasidir. Real ish haqi nominal ish haqi xarid qobiliyatining puldagi ifodasi, ya'ni mazkur ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan iste'mol tovar va xizmatlarning yig'indisidir.

Inflyatsiya sharoitlarida real ish haqini aniqlash muhim ahamiyatga ega, chunki u narxlar o'zgarishining ta'sirini bartaraf etadi va xarid qibiliyatining haqiqiy dinamikasini aks ettiradi. Real ish haqi indeksi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

$$I_{real\ i/h} = I_{nom\ i/h} : I_p$$

Bunda: $I_{real\ i/h}$ – real ish haqi indeksi;

$I_{nom\ i/h}$ – nominal ish haqi indeksi;

I_p – tovar hamda pulli xizmatlarning iste'mol narxlari va tariflari indeksi.

Real ish haqi miqdori davlatning soliq siyosatiga ham bog'liq bo'ladi. Ishlovchilardan undirilgan soliqlar ko'pgina mamlakatlarda davlat byudjetini shakllantiruvchi asosiy manba hisoblanadi. Shuning uchun katta nominal ish haqi barqaror va iste'mol narxlarining darajasi o'zgarmas bo'lgan sharoitlarda ham ishlab turgan xodimlarning real ish haqi soliq miqdorining ortishi tufayli passayishi mumkin. Shunga ko'ra, real ish haqini aniqlash asosida soliqlar chegaralangan nominal ish haqi yotishi kerak.

7.3. Iste'mol baholari indeksini hisoblash

Iste'mol baholari indeksini hisoblash juda muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lgan murakkab vazifadir. Iste'mol narxlari indeksi mazkur mamlakat vositasi xarid qibiliyatining real o'zgarishini aks ettiradi va aholi turmush darajasining eng muhim tafsiflaridan biri hisoblanadi.

Iste'mol narxlari indeksini hisoblash metodologiyasi tovar-vakillar usuliga asoslangan. Bu har bir tovar va xizmatni hisobga olgan holda iste'mol narxlari indeksini aniq nisoblab chiqish imkonini bermaydigan yuz minglab va millionlab har xil turdag'i iste'mol tovarlari, xizmatlari ishlab chiqarilishi va iste'mol qilinishi tufaylidir.

Tovar-vakillar usulining mohiyati quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1) Tadqiq qilinayotgan tovarlar va xizmatlarning butun yig'indisi bir turli guruh va kichik guruhlarga ajratiladi.

2) Har bir guruh yoki kichik guruh uchun quyidagi usullardan foydalanish asosida tovar – vakil ajratiladi:

- tovar yoki xizmat hajmi (qiymati) bo'yicha shu guruh yoki kichik guruhda

eng salmoqli bo'lishi kerak;

- tovar yoki xizmatning narxi o'rtacha — guruhiy narxga yaqin bo'lishi kerak (ya'ni mazkur guruhdagi barcha tovar yoki xizmatlar narxi taxminan bir xil o'zgarishi kerak).

3) Ajratilgan tovarlar uchun narxlar indekslari aniqlanadi.

4) Olingan indeks shu guruhdagi barcha tovar va xizmatlar uchun qo'llaniladi.

5) Ist'mil narxlarining muallaq (chamalangan) indeksi muvofiq keluvchi guruh tovar aylanishi bo'yicha baholar guruhiy indeksini muallaqlash (chamalash) yo'li bilan aniqlanadi.

6) O'rtacha guruhiy indekslar aniqlangandan so'ng yig'ma indeksni hisoblash maqsadida ular muallaqlanadi.

Mavjud axborotga bog'liq tarzda bu uch usulda amalga oshiriladi:

1. Vazn davri tovar aylanishining haqiqiy hajmi bo'yicha:

$$I_p = \frac{\sum i_p \times q_0 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Bunda: i_p — baholarning individual indekslari;

$\sum q_0 p_0$ — bazis davri tovar aylanishi.

2. Hisobot davri bazis narxlari dagi tovar aylanishi tuzilmasi bo'yicha:

$$I_p = \frac{\sum i_p \times q_1 p_0}{\sum q_1 p_0}$$

Bunda: i_p — narxlarning individual indekslari;

$\sum q_1 p_0$ — hisobot davri bazis narxlardagi tovar aylanishi.

3. Hisobot va bazis davrlarida mahsulot ishlab chiqarish yig'indisi bo'yicha:

$$I_p = \frac{\sum i_p \times (q_1 + q_0)}{\sum (q_1 + q_0)}$$

Bunda: i_p — narxlarning individual indekslari;

q_0 — bazis davridagi mahsulot ishlab chiqarish;

q_1 — hisobot davridagi mahsulot ishlab chiqarish.

Ulgurji baholar indeksi korxonalarining mahsulot sotish to'g'risidagi ma'lumotlari asosida hisoblanadi va tovar xizmatlarning turi bo'yicha aniqlanadi.

Mazkur holatda quyidagilar tanlov mezoni bo'ladi:

- mazkur guruh mahsulotining ishlab chiqarishdagi sezilarli salmog'i;

- narxlar dinamikasi o'rtacha dinamikaga yaqin;

- narxlar to'g'risidagi zarur ma'lumotlarning borligi.

Amaliyotda ishlab chiqaruvchilarning narxnomalar (preyskuranter) narxlaridan ham foydalaniladi. Chakana baholar indeksi tovar va xizmatlarning butun doirasi bo'yicha tanlab olish asosida amalga oshiriladi. Baholar indeksi shahar va qishloq

joylar uchun alohida aniqlanadi. Ro'yxatga olishdagi eng asosiy muammo muvofiq keluvchi sotilgan mahsulot miqdorini hisobga olishning mumkin emasligidir. Shunga ko'ra, ko'pgina hollarda baholar indeksi oddiy o'rtacha arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi.

7.4. Ishchi kuchiga bilvosita xarajatlar statistikasining asosiy ko'rsatkichlari

Ishchi kuchi qiymatiga, ishchi kuchiga mehnat haqi ko‘rinishida qilingan bevosita xarajatlardan tashqari ishchi kuchini qayta tiklash qiymatining bevosita aniqlovchi mazmuni bo‘yicha bilvosita sarflar ham kiritiladi. XMT tavsiyalariga ko‘ra, quvidagilar ishchi kuchiga bilvosita xarajatlar elementlari hisoblanadi:

- ish beruvchilarning ijtimoiy ta'minotga qilgan xarajatlari;
 - kasbiy tayyorgarlikka qilingan xarajatlar;
 - ish beruvchi o'z zimmasiga oladigan, xodimlarning turar joylariga qilinadigan xarajatlar;
 - ijtimoiy xizmatlarga qilinadigan xarajatlar;
 - ishchi kuchiga qilinadigan boshqa xarajatlar, shuningdek, ishchi kuchiga xarajatlar sifatida qaraladigan soliqlar.

Quyidagilar ish beruvchilarning ijtimoiy ta'minotga qilgan xarajatlariga kirtiladi:

1) Ijtimoiy ta'minotga majburiy (qonun bilan belgilangan) badallar (qarilik, nogironlik, boquvchisini yo'qotganlik nafaqalari fondlariga; kasallik va bola tug'ish munosabati bilan to'lovlar; ishlab chiqarishda shikastlanganlik uchun toyonlar; ishsizlik nafaqalari; oilaviy nafaqalar).

2) Ijtimoiy ta'minot va sug'urtaning xususiy fondlariga jamoaviy kelishilgan, shartnomaviy va majburiy bo'limgan to'lovlar (qarilik, nogironlik va boquvchisini yo'qotganlik nafaqlari fondlariga; kasallik va bola tug'ish munosabati bilan to'lovlar; ishlab chiqarishda shikastlanganlik uchun tovonlar; ishsizlik nafaqlari; oilaviy nafaqlar).

3) Xodimlarga bevosita to'lovlar:

- kasallik tufayli ishda yo'q bo'lgan, bola tuqqan, yo'qotilgan ish haqini qonplash maqsadida ishiab chiqarish jarohati olgan hollarda;

- boshqalar (ijtimoiy ta'minot doirasida nafaqa hisoblanadigan);

4) Tibbiy xizmatlar va shunga o'xshash xizmatlarga xarajatlar.

5) Dam olish nafaqalari (ijtimoiy ta'minot doirasida xarajat hisobla)

Barcha mamlakatlarda ijtimoiy ta'minot tadbirkorlar, yollanma xodimlar va
vat o'ttasiagi o'zaro munosabatlarning murakkab tizimi hisoblanadi.

Asosiy nafaqa – davlat tomonidan nafaqa yoshiga yetgan barcha fuqarolar, ularning ish stailaridan qat’iynazar to’lanadigan nafaqa.

Qo'shimcha nafaqa – miqdori aholining iqtisodiy faoliyatida ishtirok etishiga bevosita bog'liq nafaqa bo'lib, u quyidagi elementlardan tarkib topadi:

- ish haqdarajasiga ko'ra davlat nafaqasidan;

- korxonalarning nafaqa rejasi bo'yicha nafaqadan;
- xodimning shaxsiy nafaqa rejasi bo'yicha nafaqadan.

Davlat nafaqasi – davlat tomonidan faqat yollanma ishchilarga asosiy nafaqadan tashqari to'lanadigan va butun ish stajiga o'rtacha hisoblangan nafaqasi.

Korxona va xodimlar nafaqa rejalarini bo'yicha nafaqa to'lovlari ta'rifga ko'ra, tadbirkor va xodimlar mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi, uning chegarasi qonunchilik tartibida belgilanadi. Korxonalar nafaqa rejasi bo'yicha to'lanadigan nafaqa miqdori badallar miqdori va ularni nafaqa fondlariga investitsiyalash natijalariga bog'liq bo'ladi.

Korxonalardagi nafaqa fondlari tadbirkor va xodimlar mablag'lari hisobiga ham quyidagicha tashkil etiladi: tadbirkor soliqni majburiy tartibda to'laydi. Bundan tashqari, xodim ish haqining boshqa sug'urta tashkilotlariga ixtiyoriy ajratishi mumkin.

Nafaqaning umumiy miqdori pirovard ish haqining miqdoriga bog'liq bo'ladi. Buyuk Britaniyadagi nafaqaxo'rlarning deyarli 90% ni nafaqani pirovard ish haqiga bog'liq tarzda oladi. **Pirovard ish haqi** ish haqining o'rtacha darajasi bo'lib, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida turli tamoyillar asosida aniqlanadi:

- nafaqaga chiqish vaqtidagi ish haqi bo'yicha;
- oxirgi ish yilidagi o'rtacha ish haqi bo'yicha (qo'shimcha);
- oxirgi uch yildagi o'rtacha ish haqi bo'yicha;
- oxirgi o'n yillikning istalgan besh yilidagi o'rtacha ish haqi bo'yicha.

Nafaqaxo'r vafot etgan taqdirda uning nafaqasini bevosita merosxo'ri oladi. Agar xodim nafaqaga chiqqunga qadar vafot etsa, merosxo'r bevosita nafaqani u nafaqaga chiqishi lozim bo'lgan vaqtidan boshlab olish huquqini saqlab qoladi. Nafaqaga chiqish vaqtida nafaqaxo'rlar 2 oylikdan 12 oylik maosh miqdorida bir yo'la beriladigan nafaqani oladi. Xodim nafaqaga chiqish vaqtigacha vafot etgan holatda, uning merosxo'rlari 2 oylik maosh miqdoridagi bir yo'la nafaqani u nafaqaga chiqishi lozim bo'lgan vaqtidan oladi.

Kasbiy tayyorlash xarajatlariga tashqi tashkiliy va o'quv yortlaridan jalg etilgan instrukturarning qalam haqlari va boshqa to'lovlari, shuningdek, xodimlarga kompensatsiya – o'qish uchun to'lov kabi sarflar va boshqalar kiradi.

Tadbirkor o'z zimmasiga olgan xodimlarning turar joy sarflarini qoplash: korxonaga qarashli turar joyni saqlash; ijara olingan turar joy haqini to'lash (subsidiyalar, ustamalar va b.)ni, shuningdek, kommunal xizmatlar uchun haq to'lashni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy xizmatlar xarajatlariga quyidagilar kiritiladi:

- oshxonalar va shunga o'xhash xizmatlarni saqlash;
- ta'lim va madaniy muassasalarni saqlash, shuningdek muvofiq keluvchi

xizmatlarni ko'rsatish;

- kredit tashkilotlarga subsidiyalar va xodimlarga xuddi shunday xizmatlar uchun xarajatlar.

Ishchi kuchiga boshqa xarajatlar xodimlarga turar joydan ishga borish va qaytish uchun transport xizmatlariga, ish kiyimiga qilgan sarflarini, yollash bilan bog'liq sarflarni qoplash va h.k.

Ishchi kuchiga xarajatlar sifatida qaraladigan soliqlar (masalan, bandlar soni va ish haqi fondiga soliqlar)ni sof ko'rinishida, ya'ni davlat tomonidan berilgan chegirim, imtiyoz va subsidiyalarni chiqarib, ishchi kuchi qiymatiga kiritish kerak.

Qisqacha xulosalar

Ishchi kuchi qiymati kategoriyasi, faqat bozor iqtisodiyoti sharoitida mavjud bo'lib, oldingi rejalashtirilgan iqtisodiyot sharoitida ish kuchi beba ho deb, mehnat miqdori va sifatiga ko'ra haq to'lanadi shiori ostida haq to'langan. Ish kuchi qiymati talab va taklifga bog'liq bo'lib, bunga turli jihatlar ta'sir ko'rsatadi: geografik, tarmoq va kasbiy kabilar.

XMT ta'rifiga ko'ra, ishchi kuchi qiymati ish beruvchilarning ishchi kuchini saqlash va undan foydalanishga aloqador sarflari yig'indisidir.

Ishchi kuchiga qo'shimcha sarfning katta qismi taqsimlash tartibida davlat byudjeti orqali amalga oshiriladi.

Bozor munosabatlari o'tish bilan bu savolni hal etishda, davlatning roli o'zgardi, bu sohadagi ko'pgina vazifalar bevosita ish beruvchilarga topshiriladi. Ish haqi kasaba uyushmalari ish beruvchilar, shuningdek, hukumat orasidagi muzokaralar mavzuiga aylandi. Ish beruvchilar ish haqi shakli va moddiy rag'batlantirish shaklini mustaqil belgilaydi, turli ijtimoiy to'lovlar amaliyotini qo'llashadi.

Mehnatga haq to'lashni o'rganish mehnat statistikasining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi, chunki mehnat miqdori va sifatiga ko'ra, bir xil mehnatga haq to'lashdagi jiddiy farqlanish, aholi moyilligini kuchayishining muhim omili hisoblanadi.

Mehnat haqi aholining pul va natura ifodasidagi barcha daromadlari bo'lib, u iqtisodiy faoliyat jarayonida hosil bo'ladi va ish haqi, choy puli va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Ish haqi yollanma xodimlarga, qoidaga ko'ra, muntazam vaqt oralig'ida ishlangan va ishlanmagan vaqt uchun pul va natura shaklida to'lanadigan rag'batlantirishdir.

Ish haqi haqida umumiy ta'rifga ega bo'lish maqsadida o'rtacha ish haqi va uning dinamikasi indekslar yordamida o'rganiladi.

Ish haqi dinamikasini o'rganishda muhim ahamiyatga, uning nominal va real ish haqi dinamikasiga bo'lib o'rganish hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy samaradorlikni ortishiga moddiy rag'batlantirishning ahamiyat.
2. Ishchi kuchi qiymati kategoriysi – bozor munosabatiga xosligi.
3. Ishchi kuchi qiymatini o'rganish yo'nalishlari.
4. Mehnat haqi – ishchi kuchi qiymatining asosiy elementi.
5. Ish haqi turlari.
6. Ish haqi fondi haqida tushuncha.
7. O'rtacha ish haqini hisoblash usullari.
8. Ish haqi dinamikasini o'rganish.
9. Ishchi kuchiga bilvosita xarajatlar statistikasi asosiy ko'rsatkichlari.
10. Ish haqi foydalanishni statistik tahlili.

Asosiy adabiyotlar

1. Акбарова З. Меҳнат статистикаси. Ўкув кўлланма. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, Тошкент, 2004.
2. Под ред. С.Д.Ильенковой. Микроэкономическая статистика. Учебник. – М., 2004.
3. Минашкин В.Г., Козарезова О.Л. Основы теории статистики. – М., 2004.
4. Шмойлова Р.А. и др. Практикум по теории статистики. М., 2004.
5. Шмойлова Р.А. и др. Теория статистики. Учебник. – М., 2004.
6. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.
7. www.uzreport.com - Uzreport.com biznes ma'lumotlar portalı.

VIII BOB

ISHCHI KUCHINING TURMUSH, MEHNAT VA DAM OLISH SHART-SHAROITLARI STATISTIKASI

8.1. Turmush darajasi tushunchasi va uning ko'rsatkichlari tizimi

Aholining turmush darajasi ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial kategoriya bo'lib, u insonni moddiy, madaniy, ma'ishiy va boshqa ehtiyojlarini qondirilish darajasi, hamda turmush sharoitlarini yanada yaxshilash kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Aholining moddiy ehtiyojlariga: oziq-ovqat, kiyim kechak, tura rjoy, uy-ro'zg'or buyumlari, birlamchi ehtiyoj predmetlari kabilalar kiritiladi.

Aholining madaniy-ma'ishiy ehtiyojlariga: bilimga, saviyasi oshishiga, maishiy va kommunal xizmat sifatini oshishi kabilarga bo'lgan ehtiyojlar kiritiladi.

Aholining turmush sharoiti ehtiyojlariga: mehnatkashni mehnat qilish, dam olish, mehnat sharoitini yaxshilash, bo'sh vaqtini - salomatligini yaxshilashga, mehnat qilish qobiliyatini saqlashga, madaniy saviyasini oshirishga qaratilishi tushiniladi. Mehnat qilish qobiliyatini yo'qtganda va boshqa sabablarga ko'ra muxtoj bo'lib qolgan paytda ijtimoiy himoyalash kiritiladi.

Mehnat va mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa hamda jarayonlarni baholash juda muhim ahamiyat kasb etadi. Buning sababi shundaki, aholi mehnatga haq to'lash, shuningdek, turli ijtimoy fan va dasturlarini shakllantirish imkoniyati turmush darajasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun turmush darajasi yuqoriqoq bo'lgan mamlakatlar xorijiy ishchi kuchini qabul qiluvchi(importyor)lar bo'lsa, kam rivojlangan mamlakatlar bu ishchi kuchini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Aholining moddiy va boshqa ehtiyojlarini qondirish darajasi bilan aniqlanadigan turmush darajasi murakkab iqtisodiy kategoriya bo'lib, uni qandaydir bir ko'rsatkich vositasida tavsiflab bo'lmaydi.

BMTning Statistika komissiyasi aholi turmush darajasini baholash uchun ko'rsatkichlarning quyidagi kichik guruhlarini ajratishni tavsiya qiladi:

- aholining demografik tavsifi (tug'ilish, o'lim, kasallanish, uzoq yashash va boshqa ko'rsatkichlari);
- aholi daromadlarining ko'rsatkichlari (real va nominal);
- aholi xarajatlari va jamg'armalari ko'rsatkichlari;
- aholining moddiy boylik va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari;
- aholining turarjoy va uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan ashyolar bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlari;
- bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari;
- aholining mehnat qilish shart-sharoitlari ko'rsatkichlari; bo'sh vaqt ko'rsatkichlari;
- ta'lif, sog'liqni saqlash, madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, turizm va dam olish ko'rsatkichlari.

Aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot (YalM) yoki milliy daromad (MD) aholi turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan

biri hisoblanadi. Ammo undan xalqaro qiyoslashlarda foydalanishda ehtiyojkorroq bo'lish kerak. Chunki u turli mamlakatlardagi narxlar ko'tamidagi farqlarga milliy valyuta ko'rsatkichlarini yagona valyutada (masalan, AQSh dollari yoki euro) qayta baholashdagi muammolar tufayli aholining turmush darajasiga to'la berilmaydi.

8.2. Aholi daromadlari darajasi va dinamikasi statistikasi

Bugungi kunning eng muhim vazifasi mamlakatimizda ijtimoiy xayotning barcha sohalarida yuz berayotgan islohotlarni Yangi pag'onaga ko'tarishdan iboratdir. Shu borada mamlakatimiz prezidentining 2002 yil avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida demokrakf o'zgarishlarni yanada chuquriashirishning asosiy yo'naliishlari va O'zbekistonda fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishga qaratilgan ko'rsatmalari va Prezident ta'kidlaganidek «... islohot – inson uchun, mamlakat aholisining farovonligi va turmush darajasini ko'tarishiga qaratilganligidadir».

Makroiqtisodiy islohotlar insonni turmush farovonligini ta'minlash maqsadida olib borayotgan barcha tadbirlar asosi bo'lib O'zbekistonda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni – milliy ishlab chiqarishni rivojlantirish hisoblanadi. Asosiy natijaviy ko'rsatkichlardan biri bo'lib YaIM ko'rsatkichi hisoblanadi.

8.1.1-jadval.

O'zbekistonda 1995-2004 yillarda YaIM (mln. so'm, joriy narxlarda)

Ko'rsatkichlar	2000 y.	2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.
Nominal YaIM, mln. so'm	3194504,2	4925269,8	7469347,0	7768120,8	8366266,18
Jami qo'shilgan qiymat	2788136,8	4304685,8	6498331,8	6758265,1	702859,9
Shu jumladan:					
Qishloq xo'jaligi	972501,1	1477580,9	2285620,1	2939307,3	3779949,38
Sanoat	440474,2	694463,0	1053177,9	1118474,39	12223611,54
Qurilish	194448,3	285665,6	433222,1	452717,2	473089,4
Boshqa faoliyat turlari	1180713,3	1881453,0	2890637,2	2818912,8	2313848,6
Tovar va import sof solig'i	40367,4	58610,7	873913,6	1138709,5	1475767,4

Manba: O'zbekiston Respublika Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

8.1.2-jadval.

O'zbekistonda 1995-2004 yillarda YaIM tarkibi, %da

Ko'rsatkichlar	2000 y.	2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.
Nominal YaIM, mln. so'm	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Jami qo'shilgan qiymat	87,3	87,4	87,6	87,5	87,6
Shu jumladan:					
Qishloq xo'jaligi	30,4	30,0	30,6	32,0	40,2
Sanoat	13,8	14,1	14,1	14,4	14,6
Qurilish	6,1	5,8	4,9	5,3	5,2
Boshqa faoliyat turlari	37,0	38,2	38,7	32,8	27
Tovarlar va import sof solig'i	12,7	11,9	11,7	14,7	15,1

Manba: O'zbekiston Respublika Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

1996 yildan boshlab YaIM ni real hajmi o'sib boruvchi tendensiyaga ega bo'la boshlagan. Iqtisodiyotni erkinlashtirish bo'yicha qabul qilingan tadbirlar natijasida real YaIM qo'shimcha o'sish sur'atini ortishi bo'ldi. Buni quyidagi ma'lumotlardan ko'rish mumkin:

8.1.3-jadval.

YaIM dinamikasi (1991 yilga nisbatan, %da)³

Ko'rsatkichlar	1992 y.	1996 y.	2000 y.	2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.
YaIM	- 11,1	-17,1	-1,5	2,7	6,8	11,4	19,8

Milliy iqtisodiyotni bunday rivojlanishiga. Iqtisodiy islohotlarni samarali yo'naltirilgan qonunlar, Prezident farmonlari va boshqa qabul qilingan qarorlar asos bo'lmoqda.

YaIM hajmi, aholi jon boshiga YaIM hajmi oshishi albatta aholi daromadlariga bevosita, uzviy bog'liqlikda o'z ta'sirini ko'rsatadi.

«Mehnat statistikasi» doirasida aholi daromadlariga turmush darajasining eng muhim ko'rsatkichi sifatidagina emas, balki aholining bandlik darajasi, ishchi kuchining migratsiyasi va taklifi hajmini aniqlovchi omil sifatida ham qaraladi.

Aholining daromadlari ko'rsatkichlariga pul va natura shaklidagi daromadlarning barcha turlari, ularning manbalaridan qat'ynazar kiritiladi.

Quyidagilar aholining asosiy daromad manbalari hisoblanadi:

- ish haqi yoki maosh;
- mashg'ulotlardan olinadigan ish haqi shaklida bo'lmaydigan daromadlar (choy puli va vositachilik haqi, qalam haqi, shaxsiy yordamchi xo'jalikdan olinadigan daromadlar);
- korxonalardan olinadigan, ish haqi shaklini egallaydigan tushumlar (moddiy yordam, korxonadan bo'shab ketishda beriladigan to'lovlar va b.);
- nafaqalar, stipendiya, kompensatsiyalar va zararlarni qoplashlar;
- mulkdan olinadigan daromadlar (turar joy, ko'chmas mulk, yer va boshqa aktivlarni ijaraga berishdan olinadigan foiz, renta, divident, daromadlar);
- zayom va lotoreya yutuqlari, sovg'alar, sug'urta tovonlari, dividentlar,
- nolegal yoki yashirin faoliyatdan olinadigan daromadlar;
- chet eldan olinadigan daromadlar (ish haqi, nafaqa, stipendiya, grantlarning yuborilishi; xayriya, insonparvarlik yordami va b.).

Bundan haqiqiy to'langan summalar emas, balki hisoblangan summalar e'tiborga olinadi.

Aholi turmush darajasining asosiy ko'rsatkichi bo'lib aholi pul daromadlari va xarajatlari hisoblanadi. Aholi pul daromadlariga mehnatkashni mehnati evaziga olgan ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar, nafaqa va stipendiylar. Mulk daromadlari, dividentlar, shaxsiy tamorqadan olingan daromadlar va boshqalar kiritiladi.

³ O'zbekiston Respublika Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	1997 y.	1998 y.	2000 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadlari	Ming so'm	26,4	38,2	95,9	204,9	252,8	295,3
Ishchi va xizmatchilarning o'rtacha ish haqi	So'm	5741,5	8194,5	13180,7	25336,6	30206,0	-
Jon boshiga ishlab chiqarilgan iste'mol buyumlari	Ming so'm	11,9	16,6	36,8	173,0	199,0	93,0
Jon boshiga to'g'ri keladigan chakana tovar aylanish	Ming so'm	10,2	20,0	72,3	123,8	185,3	184,3
Vrachlar soni	Ming kishi	81,6	81,8	82,0	81,0	80,4	80,0
Maktab o'quvchilari	Ming kishi	5257,8	5622	5764,8	6329,1	6263,1	6151,4
Oliy o'quv yurtlari talabalari soni	Ming kishi	258,2	148,7	166,5	232,3	254,4	263,6
O'qituvchilar soni	Ming kishi	442,6	459,3	449,2	466,3	472,1	476,9

1. O'zbekiston Respublika Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.
2. Основное положение внешней торговли за 2004 г. — Т.: 2005.
3. Основные показатели развития народного образования и подготовки кадров за 2004 г. — Т.: 2005.

Aholining yuqoridagi aytib o'tilgan manbalaridan olgan barcha pul daromadlarining yig'indisi yalpi (umumiyl) daromad ko'rsatkichlari hisoblanadi. Uning tarkibiga bir yo'la yirik summada olingan tushumlar (masalan, uy, yer, transport vositalarini sotishdan olingan daromad yoki meros olish) kiritilmaydi. Aholining alohida guruhlari o'rtasida daromad ayirboshlashga kelsak, ular umumiyl daromadlarni aniqlashda hisobga olinmaydi. Agar aholi alohida guruhlarining daromadlari aniqlanayotgan bo'lsa, ular bu daromadlar hisobiga olinishi kerak.

Aholining umumiyl daromadlari xuddi ish haqi kabi nominal va real ko'rinishda aniqlanishi mumkin. Nominal umumiyl daromadlar pullarda ifodalangan joriy narxlardagi natura va pul ko'rinishidagi daromadlardir.

O'zbekiston Respublikasi aholi pul daromadlari tarkibi va ulardan foydalanish (umumiy pul daromadlari hajmiga nisbatan %da) (01.01 holatiga)

Ko'rsatkichlar	1998y.	1999y.	2000y.	2001y.	2002y.	2003y.	2004y.
Pul daromadlari – jami	100	100	100	100	100	100	100
Shu jumladan: mehnat haqi	57,6	57,9	54,4	54,5	53,8	55,3	56,6
Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar	28,2	28,3	30,7	32,8	33,2	32,4	32,0
Ijtimoiy transferlar	14,2	13,8	14,9	12,7	13,0	12,3	11,4
Pul xarajatlari – jami	95,2	95,6	96,2	96,1	97,1	101,0	95,7
Shu jumladan: Tovarlar sotib olish va ko'rsatilgan xizmatlarga to'lovlar	85,0	85,9	85,7	85,5	85,3	84,4	78,7
Majburiy to'lovlar va turli badallar	8,5	8,4	8,3	8,4	9,1	7,7	7,8
Qmmatbaho qog'ozlar va jamg'armalarni qiymati, valyuta sotib olish	1,4	1,1	2,1	2,1	2,6	8,8	9,2
Boshqa xarajatlar	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
Aholi qo'lida pulni o'sishi	4,8	4,4	3,8	3,9	2,9	-1,0	4,3

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Real umumiy daromadlar esa shu daromadlarga sotib olinishi mumkin bo'lgan moddiy boylik va xizmatlar yig'indisi bilan ifodalanadi (ya'ni, iste'mol baho indekslariga to'g'rilangan nominal daromadlar). Umumiyl daromad hosil qilingach, uning muayyan qismi ixtiyoriy va majburiy to'lovlariga ishlataladi.

Majburiy to'lovlaraga joriy soliqlar (daromad solig'i, yer, mulk, meros solig'i), yetkazilgan zarar uchun kompensatsiya to'lash, mol-mulk musodarasi, to'langan jarima va peniyalar, turli rasmiy yig'im va boj (poshlina)lar kiritiladi.

Ixtiyoriy to'lovlaraga turli a'zolik badallari, ijtimoiy tashkilotlarga to'lovlar, xayriya badallari, sovg'alar, o'z puli hisobiga homiylik qilish va boshqalar kiritiladi.

Umumiyl daromadlar bilan ixtiyoriy, majburiy to'lovlar o'rtasidagi farq ixtiyoriy daromadlarda daromadlar ko'rsatkichi tarzida ifodalanadi. Aholi qo'lidagi daromadlar muvofiq keluvchi tovar va xizmatlar bilan ta'minlanishi lozim bo'lgan to'lovga qodir talabning umumiyl miqdorini ifodalaydi. Aholi qo'lidagi daromadlar yoki pirovard iste'mol yoxud jamg'armaga ishlatalishi mumkin. Agar aholi qo'lidagi daromadlar umumiyl summasidan aholi olgan bepul va imtiyozli xizmatlar qiymati chegirilsa, qo'lidagi shaxsiy daromadlar ko'rsatkichiga ega bo'linadi. Aholining moddiy farovonlik darajasiga ko'ra tabaqaqlashni o'rganish usullaridan biri aholi jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadlari darjasasi bo'yicha taqsimlash hisoblanadi. Bunda o'rtacha jon boshiga pul daromadlari hisobot davridagi pul daromadlari umumiyl summasini mavjud aholi soniga bo'lib aniqlanadi.

1997-2004 yillarda davlatning siyosati umumiyl iqtisodiy rivojlanishga bog'liq holda aholi daromadini ortishiga qaratilgan. Aholini real daromadlari 1996 yilda 34 % oshgan. 2004 yilda 2003 yilga nisbatan aholining real daromadlari 15 % ga oshdi.

Kelgusi besh yillikda minimal ish haqini 3,5 barobar ko'tarish va aholining o'rtacha daromadi darajasi 1,8-2,0 barobar oshirish vazifasi qo'yilgan.

Aholini jon boshiga o'rtacha pul daromadlari bo'yicha taqsimlash daromadlar darajalarining taqsimlangan standartlari asosida amalga oshiriladi. Bu standartlar muntazam ko'rib chiqib turiladi. Uning tuzilishi, qoidaga ko'ra, yosh, oilaviy ahvoli, bandlik maqomi va ijtimoiy-kasbiy tarkibga bog'liq tarzda aholining ko'p sonli guruhi kesmasida amalga oshiriladi. Aholining tabaqalashuvini aniq tavsiflashdagi afzallik shundaki, uni pul daromadlari darajasi bo'yicha emas, balki xarajatlar darajasi bo'yicha taqsimlashga beriladi.

Aholini jon boshiga o'rtacha pul daromadlari darajasi bo'yicha taqsimlash va uni tirikchilik qilish uchun zarur narsalar miqdoriga qiyoslash asosida quyidagi ko'rinishga ega bo'ladigan kambag'allik koeffitsiyenti aniqlanadi:

$$K_{kamb} = S_m : S_{umum}$$

Bunda: S_m — tirikchilik qilish uchun zarur narsalardan kam daromad qiluvchi shaxslar soni;

S_{umum} — aholining umumiyl soni.

Tirikchilik qilish uchun zarur iste'mol qiymatlari miqdori qiymat o'lchovida o'lchanib, o'z ichiga oziq-ovqat mahsulotlarining (parxez chekllovleri va zarur kaloriyalar miqdorini minimal darajada ta'minlaydigan) natura shaklidagi to'plami, shuningdek, nooziq-ovqat tovarlar hamda xizmatlar, soliq va majburiy to'lovlanga aholining kam daromadli guruhlari byudjetlarida bu maqsadlarga mo'ljallangan sarflar ulushlaridan kelib chiqib, hisoblanadigan xarajatlarning qiymat bahosidir. U tirikchilik qilish uchun shart-sharoitlardan kelib chiqib aniqlanadi va iste'mol narxlar dinamikasiga ko'ra doimiylik tartibida qayta ko'rib chiqiladi.

Aholining pul daromadlari umumiyl hajmidan kelib chiqib, foizlarda ifodalangan pul daromadlari hajmini aholining turli guruhlari bo'yicha taqsimlanishi ham aniqlanadi. Bunday taqsimlash asosida eng ko'p ta'minlangan jamiyat a'zolari daromad darajalari va eng kam ta'minlangan aholi pul daromadlariga taqqoslab, daromadlar tabaqalashuvining quyidagi koeffitsiyentlari: fond koeffitsiyenti va tabaqalashning desil (kvantil) koeffitsiyenti aniqlanadi.

Fondlar koeffitsiyenti daromadlar umumiyl hajmida aholini eng ko'p va eng kam ta'minlangan guruhlari daromadlari yoki ularning ulushlari o'rtacha qiymatining nisbatidir.

Tabaqalashning desil (kvantil) koeffitsiyenti eng ko'p ta'minlangan aholi darajasi minimal qiymatining eng kam ta'minlangan 10 % (20 %) aholi daromadlari darajasining minimal qiymatiga nisbati sifatida hisoblanadi.

8.3. Aholi xarajatlari va jamg'armalari statistikasi

Aholi xarajatlari va jamg'armalari ko'rsatkichlari aholining tovar va xizmatlarni sotib olishdagi potensial imkoniyatlarini tavsiflovchi daromadlaridan farq qilib, bu daromadlardan foydalanishda haqiqiy yuzaga kelgan nisbatni ifodalaydi. Ulami

o'rganish turmush shart-sharoitlarini tavsiflashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida quyidagi qonuniyatlar mavjud: "Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, shunchalik:

- holi jon boshiga pirovard iste'mol ko'p;
- xizmatlarni iste'mol qilish ulushi yuqori, moddiy boyliklarning iste'mol qilish ulushi past;
- oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish umumiy hajmida yuqori kaloriyalı mahsulotlar(go'sht, yog')ning ulushi ko'p bo'ladi".

Aholining xarajat va jamg'armalarini o'rganishda statistika o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- xarajatlar hajmi, tuzilmasi va dinamikasini tavsiflash;
- aholi jamg'armalarining hajmi, ulardan foydalanish, jamg'arma va xarajatlar nisbatini aniqlash;
- aholining turar joy va kommunal-maishiy xizmatlar bilan ta'minlanganini o'rganish;
- jamiyatning xarajatlar darajasiga bog'liq tarzda tabaqlashish ko'rsatkichlarini o'rganish;
- soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlar tuzilmasi va dinamikasini o'rganish;
- aholi xarajatlari ko'rsatkichlarining mamlakatni rivojlantirishning boshqa umumlashtiruvchi ko'rsatkichlari bilan o'zaro aloqasini tavsiflash.

8.3.1-jadval.

Ko'rsatkichlar	1998y.	1999y.	2000y.	2001y.	2002y.	2003y.	2004y.
Iste'mol xarajatlari – jami	100	100	100	100	100	100	100
Shu jumladan:							
Uy xo'jaligida oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga xarajatlar	67,0	67,3	67,6	67,8	60,5	57,5	58,1
Shuningdek:							
Non va non mahsulotlari	24,0	26,9	26,6	26,9	20,8	16,6	16,8
Kartoshka, sabzavot, mevalar	9,6	9,3	9,1	9,0	8,9	9,1	9,3
Go'sht va go'sht mahsulotlari	12,8	11,0	12,1	11,2	12,2	12,6	12,8
Sut va sut mahsulotlari va tuxum	4,2	3,9	4,1	3,8	3,8	3,9	4,1
O'simlik yog'i va boshqalar	7,8	7,6	7,3	7,5	7,9	8,0	8,1
Shakar va konditer maqsulotlari	4,6	4,8	4,9	5,1	4,7	4,8	5,0
Boshqa oziq-ovqat mahsulotlari	4,0	3,8	3,5	4,0	2,2	2,5	2,0
Uydan tashqarida (oshxonha, kafelar) ovqatlanish uchun xarajatlar	1,7	1,6	1,7	1,5	3,2	4,1	3,5
Alkogol ichimliklar sotib olishga xarajatlar	1,3	1,3	1,2	1,1	0,6	0,7	0,5
Shaxsiy iste'mol uchun noiste'mol tovarlari sotib olishga xarajatlar	19,7	19,8	19,3	18,8	22,7	23,1	20,6
Ko'rsatilgan xizmatlarga to'lovlar	10,3	10,0	10,3	10,5	13,0	14,6	15,4

· Manba: 1. Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане. 2000. Стат. сборник. – Т.: 2001, цр. 52.

2. Узбекистан в цифрах 2003. Стат. сборник. – Т.: 2004, стр. 61.

3. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Foydalanish yo'siniga ko'ra, aholining barcha xarajatlari joriy va kapital xarajatlarga ajratiladi. Aholining joriy xarajatlari tarkibiga ularning moddiy-ashyoviy shakllarini o'rganishda quyidagilar: oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar va tamaki; kiyim-kechak va poyafza; turar joy va kommunal xizmatlar xarajatlari; mebel va uy-ro'zg'or predmetlari; transport va aloqa; sog'liqni saqlash; ta'lim, madaniyat, jismoniy tarbiya va sport; dam olish va turizm; boshqa xizmatlar va moddiy boyliklar kiritiladi. Bunda kapital xarajatlarga yer, uzoq muddatli foydalaniladigan moddiy aktivlar, mashina va uskunalar, shuningdek, uzoq muddat foydalanish ashyolarini sotib olishga qilingan xarajatlarni kiritish kerak. Mazkur holatda uzoq muddat foydalanish ashyolariga qilingan sarf har yilgi iste'molning urnumiy hajmiga kiritiladi.

Xarajatlarni tahlil qilish jarayonida ularning miqdori va daromadlar miqdori o'rtaqidagi bog'liqlik aniqlanadi. Ular o'rtaqidagi farq jamg'armalar ko'rsatkich bo'lib, u pul va natura shaklida bo'lishi mumkin. Pul jamg'armalari aholi qo'hdagi pulning ortishi, moliya jamg'armalariga qilingan qo'yilmalaming ko'payishi va qiymatlari qo'ozlar (aksiya, sertifikat, obligasiya va b.)ga qo'yilmalamini o'z ichiga oladi. Natural shakddagi jamg'armalar aholiga tegishli bo'lgan yer, asosiy kapital (turar joy, transport vositalari va b.), moddiy zahiralar qiymatining o'sishi ko'rinishida ifodalanadi.

Aholining jamg'armalarga moyilligini tavsiflash maqsadida jamg'armalar koeffitsiyenti aniqlanadi. U aholi pul jamg'armalari yoki aholi ixtiyoridagi urumiy daromadlar yoki ixtiyoridagi pul daromadlariga nisbatini ifodalaydi. Statistika aholi xarajatlarni o'rganishda xarajatlar darajasi bilan uni aniqlovchi omillar o'rtaqidagi o'zaro aloqani belgilash imkonini beradigan korrelyasion tahlildan keng foydalanadi. Bunday omillar sifatida aholi pul daromadlarining miqdori, aholi jamg'armalari, aholi soni va milliy daromaddan foydalanadi.

8.4. Aholining moddiy boylik va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari

XMT tavsiyalari hamda MDH ta'riflariga ko'ra, iste'mol fondi tarkibiga moddiy boyliklar, pulli va bepul xizmatlarni iste'mol qilish kiritiladi. Moddiy boyliklarni iste'mol qilish quyidagi elementlardan tarkib topadi:

- savdoda xarid qilingan mahsulot;
- mehnat haqi ko'rinishidagi natura shaklidagi daromadlar;
- ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarda ishlab chiqariladigan va iste'mol qilingan mahsulot;
- jamoa iste'moli (armiya, kasabxona, qariyalar uylari, bolalar muassasalari, nogironlar uylari iste'moli);
- boshqa manbalar hisobiga iste'mol (natura shaklidagi sovg'alar, insonparvarlik yordami, hayriya va b.).

Moddiy boyliklarning shaxsiy iste'moli iste'mol turlaridan biri bo'lib, u aholining shaxsiy byudjeti hisobiga qilgan iste'moli, shuningdek, aholi xo'jaliklarida iste'mol qilingan yonilg'i, gaz, elektr energiyasi va boshqa moddiy boyliklar

to'lovida xarajatlarni ifodalaydi. Bu iste'mol natura shakli va pul ifodasida hisoblanadi.

Iste'mol hajmini pul ifodasida aniqlashda natura shaklida berilganlar yoki tannarxi bo'yicha shu mahsulot bozorida amalda bo'lib turgan tortilgan narxda baholanadi. Aholi tomonidan iste'mol qilingan eng muhim oziq-ovqat va nooziq-ovqat tovarlarning turlari butun aholi va alohida ijtimoiy-kasbiy guruhlar uchun aholi jon boshiga go'sht, parranda, baliq, tuxum, non va bulochka mahsulotlarining yillik o'rtacha iste'moli ko'rsatkichlarini aniqlash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Bunda oziq-ovqat tovarlarning iste'moli faqat miqdor nuqtai nazaridan emas, balki sifat nuqtai nazardan ham ko'rib chiqiladi. Bu maqsadda iste'mol qilinayotgan oziq-ovqatning energetik qiymati (kaloriyalik) ko'rsatkichlari va uning kimyoviy tarkibi (tarkibida oqsil, yog' va uglevodlarning borligi) hisoblanadi. Ammo xalqaro statistika amaliyotida bunday ko'rsatkichlar zarur axborotning yo'qligi tufayli juda kam hollarda hisoblanadi.

Iste'mollarni qondirish koeffitsiyenti moddiy boyliklarni iste'mol qilish miqdori va tuzilmasi to'g'risidagi ma'lumotlar asosida hisoblanib, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$K_{konk} = I_x : I_n$$

Bunda: I_x — aholi jon boshiga moddiy boylik turi bo'yicha haqiqiy iste'moli;

I_n — moddiy boyliklar belgilangan turi bo'yicha iste'molining normativ hajmi.

Aholi jon boshiga moddiy boyliklar iste'moli dinamikasi indeks usuli yordamida o'r ganiladi. Aholi jon boshiga ayrim moddiy boyliklar iste'molining individual indekslari natura shaklida va qiymat ifodasida, shuningdek, moddiy boyliklar aholida guruhlari bo'yicha yig'ma indekslar qiymat ifodasida hisoblanadi.

Aholi iste'molini statistik tahlil qilish yo'nalishlaridan biri uning hajmining qator omillar va eng avvalo, aholi daromadlarining darajasi hamda jins-yosh tuzilmasiga bog'liqligini o'r ganish hisoblanadi. Jumladan, iste'molning daromadlar darajasiga bog'liqligini tavsiflash maqsadida quyidagi formula bo'yicha hisoblanadigan elastiklik koeffitsiyentidan foydalaniлади:

$$K_{elast} = \frac{\Delta X_i}{\Delta Y} * \frac{\Delta Y_i}{X_i} = \frac{\Delta X}{X_i} \frac{\Delta Y}{Y_i}$$

Bunda: X_i — iste'mol boyligining i turi;

Y_i — jon boshiga o'rtacha daromadning i darajasi.

Elastiklik koeffitsiyenti, agar daromad darajasi 1%ga ko'paysa, shu moddiy boylik turining iste'moli necha foizga ortishini ko'rsatadi.

Pulli xizmatlar iste'moli o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- kommunal-maishiy xizmatlar;
- transport va aloqa xizmatlari;
- ta'lim va sog'liqni saqlashning pulli xizmatlari;
- aholining madaniy, jismoniy tarbiya va sportga xarajatlari;

- sanatoriya, kurort muassasalari xizmatlari va turistik xizmatlari;
 - huquqiy tusdag'i xizmatlar;
 - boshqa xizmatlari (pulli qo'riqlash, qidiruv, o'yin muassasalari va b.).
- Bepul xizmatlar iste'moliga** quyidagi xizmatlar kiritiladi:
- aholiga xizmat ko'rsatish bo'yicha notijorat tashkilotlar;
 - bepul ta'lim va sog'liqni saqlash;
 - bolalar va qariyalarga bepul qarash.

Pulli va bepul xizmatlar, shuningdek, butun iste'mol dinamikasini tavsiflashda quyidagi indekslar hisobida bo'lgan indeks usulidan keng foydalaniadi:

- xizmatlar fizik hajmi indeksida:

$$I = \frac{\sum y_1 p_0}{\sum y_0 p_0}$$

- aholi jon boshiga boylik va xizmatlar iste'molining fizik hajmi indeksida:

$$I = \frac{\sum q_1 p_0 + \sum y_1 p_0}{\sum y_0 p_0 + \sum q_0 p_0}.$$

Bundan tashqari, kompleks iqtisodiy-statistik tahlil o'tkazishda daromadlar darajasi bilan boylik, xizmatlar o'rtaqidagi aloqa hamda bog'liqlikni korrelyasion-regression, klaster tahlil asosida o'r ganish nazarda tutiladi.

8.5. Chakana tovar aylanishi statistikasi

Chakana tovar aylanishi aholining moddiy boyliklarini iste'mol qilish darajasini aniqlaychi eng muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Chakana tovar aylanishining tuzilmasi quyidagi ikki belgi bo'yicha o'r ganiladi:

- savdo birliklarining mulkchilik shakllarigako ra(davlat, munisipal, jamoa yoki shirkat, xususiy, aralash va xorijiy);
- sotuvlar hajmining natura-ashyoviy tarkibiga ko'ra (oziq-ovqat va nooziq-ovqat tovarlari).

Chakana savdo aylanishi oziq-ovqat va nooziq-ovqat tovarlari chakana tovar aylanishini o'r ganishda ularning eng muhimlarini alohida guruhlarga ajratib o'r ganiladi. Chakana tovar aylanishi dinamikasini tavsiflashda aholi jon boshiga tovar aylanishi indeksi taqqoslash narxlatida qo'llanadi:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum s_1} : \frac{\sum q_0 p_0}{\sum s_0} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} : \frac{\sum s_1}{\sum s_0}$$

Bunda: $\frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$ - tovar aylanishi fizik hajmining indeksi;

$\frac{\sum s_1}{\sum s_0}$ - mamlakat aholisi sonining indeksi.

Tovar aylanishi aholining moddiy boyliklarga bo'lgan ehtiyojining asosiy qismini qoplagani uchun uning qiymatini tavsiflashda qoplash koeffitsiyenti hisoblanadi.

$$K_{\text{qoplash}} = \frac{Q_{\text{st}}}{Q_{\text{ist}}}$$

Бунда: Q_{st} – savdo tarmog'i orqali sotilgan mahsulot hajmi yoki qiymati;
 Q_{ist} – aholi iste'mol qilgan mahsulot hajmi yoki qiymati.

Bunday ko'rsatkich butun iste'mol boyliklari xizmatlari bo'yicha hisoblanadi. Bunday holatda u quyidagicha aniqlanadi:

$$Kk_{\text{opt}} = Q_{\text{ishl}} / Q_{\text{ist}}$$

Bunda: Q_{ishl} – ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmi yoki qiymati;
 Q_{ist} – iste'mol qilingan tovar va xizmatlar hajmi yoki qiymati.

Tovar aylanishi fizik hajmining indeksini hisoblashda uni qiyoslanadigan narxlarda qayta baholash katta ahamiyat kasb etadi. Bu tovar aylanishining joriy narxlardagi qiymatini iste'mol narxlari indekslariga nisbati olinadi:

$$\sum q_i q_0 = \frac{\sum q_i R_i}{Y_{\text{uch. nax}}} = \sum q_i p_i / \frac{\sum q_i p_0}{\sum q_i p_0}$$

Iste'mol narxlarining indekslari ne'matlar va xizmatlarning ma'lum to'plami asosida aniqlanadi. Tovar vakillarining bu to'plami rahbar organlari tomonidan tasdiqlanadi va vaqt-vaqtida yangilanib turadi. Narxlarning yig'ma indekslari tovar-vakillar indekslaridan o'rta muallaq arifmetik miqdor hisoblanadi. Bunda shu tovar-vakillarning tovar aylanishi mezon rolini o'ynaydi:

$$I_{\text{yig'ma.ist.nax}} = \frac{\sum q_i p_i}{\sum q_i p_0}$$

8.6. Aholining bo'sh vaqtdan foydalanish ko'rsatkichlari

Aholi bo'sh vaqtining borligi va undan foydalanish ish vaqt bilan uzviy aloqada bo'ladi. Inson ixtiyoridagi barcha vaqtini quyidagicha taqsimlash mumkin:

- fiziologik ehtiyojlarni qondirish vaqt;
- ishga bog'liq vaqt, bunga tayyorgarlik ko'rish va yo'lga sarflangan vaqt ham qo'shiladi;
- bo'sh vaqt, undan aholi o'z ixtiyoricha foydalanadi.

Statistika bo'sh vaqtini o'rganishda uning hajmi va tarkibiy tuzilishini tadqiq qiladi. Tarkibiy tuzilishni o'rganish dam olish, uy ishlari bilan shug'ullanish, bolalar tarbiyasi, madaniy va ma'lumot darajasini oshirish, shuningdek, xobbi va ishqibozlikka sarflangan vaqtini ajratishdan iboratdir. Shu bilan birga bo'sh vaqt tarkibiga unumsiz sarflangan vaqt (masalan, turli muassasalar, tashkilotlarga borish va b.) kiritiladi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi ishchining bo'sh vaqt ko'proq bo'lishiga ta'sir ko'rsatsa, o'z navbatida bo'sh vaqtdan samarali foydalanish, masalan,

sog'liqni tiklash, profilaktika, bilim saviyasini oshirish kabilar ishlab chiqarishning rivojlanishi, ish vaqtidan samarali foydalanishga, kasal bo'lishi sababli ishga chiqmasliklar karnayishi, mehnat unumдорлиги oshishiga olib keladi.

Bo'sh vaqtning asosiy zahirasi har yilgi navbatdagi ta'til hisoblanadi. Uning miqdori shu mamlakat mehnat qonunchiligi bilan tartibga solinadi yoki kasaba uyushimalari va ish beruvchilar o'rtasidagi kelishuvlariga muvofiq aniqlanadi. Statistikada har yilgi navbatdagi ta'tilni miqdoriy tafsiflash maqsadida uning o'rtacha davomiyligi band aholining turli guruhlari (qoidaga ko'ra, kasb va tarmoq) hisoblanadi.

8.7. Aholi turmush darajasini ifodalovchi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar

Aholi turmush darajasini ifodalovchi tizimning asosiy ko'rsatkichlari yuqorida ko'rib chiqidi. Bu ko'rsatkichlar jamiyat farovonligining ayrim tomonlari miqdori yoki sifatini baholadi. Aholi turmush darajasiga umumiyligi ta'rif berish taqoslash uchun qo'llikelmaydi. Shuning uchun uzoq davri mobaynida shunday umumlashtiruvchi ko'rsatkich topish maqsadida iqtisodchilar ko'p uringanlar. Bunday ko'rsatkich bo'lishi mumkinmi yoki yo'qmi – bu muammo va ilmiy qiziqish uyg'otadi.

Jamiyat farovonligining asosiy manbai va omili davlatning iqtisodiy rivojlanishi hisoblanadi. Shuning uchun iqtisodiyotning natiyaviy holatini ifodalovchi, aholi turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkich tariqasida yalpi milliy mahsulot, milliy daromad va sof milliy ixtiyorda qolgan daromad hisoblanadi.

Aholi turmush darajasini tahlil etish, uning dinamikasini o'rganish, regionlar bo'yicha taqoslash maqsadida aholi jon boshiga (doimiy baholarda) real yalpi ichki mahsulot hisoblanadi. Bu ko'rsatkichning kamchiligi shundan iboratki, uning tarkibigu aholi turmush darjasini bilan bog'liq bo'limgan elementlari ham kiradi. Masalan, yalpi ichki mahsulot tarkibiga arnuya xarajatlari, davlat boshqaruvi apparati xarajatlari va boshqalar kiradi.

Shu bois aholi turmush darajasini baholash uchun makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'liq bo'lgan natural ko'rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi. Bularga quyidagilar kiradi: go'daklar tug'ilishi, go'daklarning valot etish ko'rsatkichi va yashashi mumkin bo'lgan umr uzunligi.

Umumlashtiruvchi ko'rsatkich tariqasida statistika amaliyotida hayot qiymati indeksidan foydalaniyan. Bu ko'rsatkich o'zgarishiga iste'mol tarkibi o'zgarishi natijasida, iste'mol talabi o'zgarishi, bozor kon'yunkturasi holati kabilar ta'sir ko'rsatadi. Bu indeks aholi farovonligiga baho ta'sirini ifodalashi kerak edi. Shu maqsadda iste'mol, buyum va xizmatlarga baho o'zgarishi, aholi turmush darajasini o'zgarmas holda saqlab qolish uchun kerak bo'lgan xarajattlar taqqoslanar edi.

Bu ko'rsatkichni hisoblashda zarur bo'lgan iste'mol ne'matlari yig'indisi (iste'mol savati) aniqlanadi. Shu iste'mol savati amaldagi va o'zgarmas baholarda hisoblanib, ular taqqoslanadi. Lekin bunday usul hayot qiymati o'zgarishini emas, balki uning o'zgarishiga iste'mol baholari ta'sirini ko'rsatadi. Shuning uchun uning nomi "Iste'mol

baholari indeksi” deb atala boshladi. Bu indeks turmush qiymati o’zgarishi, iste’mol savatiga kiruvchi ne’matlar yig‘indisiga baho dinamikasining ta’sirini ta’riflaydi.

Aholi turmush darajasini umumiashtiruvchi ko‘rsatkich hali ham muammo hisoblanadi. Shunday umumiashtiruvchi ko‘rsatkich tariqasida inson potensialining rivojlanish indeksi (IPRI) ni ko‘rib chiqamiz. Bu ko‘rsatkich BMT rivojlanish dasturi iqtisodchilari tomonidan tavsiya etilgan.

Aholi turmush darajasining muhim tomonlarini o’z ichiga oladigan uch ko‘rsatkich mavjud:

- tug‘ilish va umr ko‘rish davomiyligi;
- erishilgan ta’lim darajasi;
- aholi jon boshiga real yalpi ichki mahsulot hajmi.

IPRI yuqorida ko‘rib chiqilgan ko‘rsatkichlar indekslarining o‘rtacha arifmetik usulida aniqlanadi. Har bir ko‘rsatkich indeksini ko‘rib chiqamiz:

$$Y = \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}}$$

Bu yerda: X_i – i ko‘rsatkichning haqiqiy ifodasi;

X_{\max} – X_{\min} – i ko‘rsatkichning maksimal va minimal ifodasi.

Tug‘ilish va umr ko‘rish davomiyligi indeksini hisoblashda minimal holat – 25 yosh, maksimal holat – 85 deb olinadi.

$$Y = \frac{X_i - 25}{85 - 25}$$

Erishilgan ta’lim darajasi indeksi (Y_2) ni hisoblashda ikki indeks katta yoshdag‘i aholining ma’lumotliligi indeksi i_{21} , $2/3$ vazn bilan va $1/3$ vazn bilan boshlang‘ich o‘rtalari o‘quv yurtlaridagi ta’lim oluvchilar salmog‘i yig‘indisi indeksi (i_{22}).

$$Y_2 = \frac{2}{3} \times i_{21} + \frac{1}{3} \times i_{22}$$

15 va undan yuqori yoshdag‘i, ya’ni katta yoshdag‘i aholi ichida ma’lumotlilik indeksini hisoblashda X_{\min} q 0; X_{\max} q 100%.

Aholi jon boshiga real yalpi ichki mahsulot hajmi quyidagicha hisoblanadi: yalpi ichki mahsulotning real hajmi dollarda, valyutani sotib olish qobiliyatini e’tiborda tutgan holda hisoblanib, normal turmush darajasi uchun juda yuqori daromad talab etmasligini hisobga olgan holda 1992 yilda jahon miqyosida o‘rtacha jon boshiga to‘g‘ri kelgan yalpi ichki mahsulot hajmi 5120 dollar chegara tariqasida olinadi: X_3 q 5120 dollar. Aholi jon boshiga 5120 dollardan ko‘p yalpi ichki mahsulot to‘g‘ri kelgan davlatlarda $X_3 > X_3$ ortiqcha miqdori formulalar yordamida diskontirovka qilingan daromad aniqlanadi.

$X_3 < X_3$ bo‘lsa, bunday davatlarda aholi jon boshiga real yalpi ichki mahsulot hajmi 100 dollardan tenglashtirib olinadi va maksimal diskontirovka qilingan miqdor 5448 dollar bo‘ladi.

Shunday qilib:

$$Y_3 = \frac{X_3 - 100}{5448 - 100}$$

Inson potensiali taraqqiyoti indeksi (IPTI), asosan amaliyotda xalqaro va hududlararo taqqoslash maqsadida ishlataladi.

Davlat miqyosida tahlil uchun bu indeks yuqorida ko'rsatilgan aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari bilan birgalikda ishlataladi.

Qisqacha xulosalar

Davlat iqtisodiyotini baholash, odatda aholi turmush darajasiga bog'liq holda olib boriladi. Aholi turmush darajasini sifat ko'rsatkichlari inson hayotidan mammunligini ifodalaydi va uni baholashda yuqori, qoniqartli, past darajalar bilan ifodalanadi. Ayrim iqtisodchilar hayotni yoqimliligi bo'yicha ham baholashga urinishadi, bunda hayotni emosional qabul qilishadi. Masalan, AQSh, Angliyada turmush darajasi sifati yuqoriq bo'lsa ham, Ispaniya, Kanar orollarida dengiz bo'y, mayin iqlim sharoitidagi hayot ko'proq mammunliroq tuyuladi.

Lekin bunday tomonlarga ko'proq ahamiyat beriladi, qachonki moddiy tomondan aholi talablari yuqori darajada qoniqtirilganda, shu munosabat bilan aholi turmush darajasi deganda, hayotning moddiy asosi inson farovonligi miqdoriy darajasi ta'rifi tushuniladi va bir ko'rsatkich yordamida uni ta'riflab bo'lmaydi. Buning uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniлади.

BMTning Statistika komissiyasi aholi turmush darajasini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishni tavsiya etadi:

1. Aholi demografik tavsifi.
2. Daromadlari ko'rsatkichi.
3. Xarajatlari va jamg'armalari.
4. Moddiy boylik va xizmatlar iste'moli.
5. Turar joy uzoq muddatga mo'ljallangan ashyolar bilan ta'minlanganligi.
6. Bandilik va ishsizlik.
7. Mehnat shart-sharoitlari ko'rsatkichlari.
8. Ta'lim, sog'liqni saqlash va h.k.

Davlatlararo dinamikada qiyoslash maqsadida, aholi turmush darajasiga umumiy ta'rif berish maqsadida inson potensialini rivojlanish indeksini hisoblash tavsiya etiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Turmush darajasi haqida tushuncha.
2. Turmush darajasini baholash yo'nalishlari.
3. Turmush darajasini baholashda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi.
4. Aholi daromadlari va uni statistik o'rGANISH.
5. Aholi daromadlari va jamg'armalari ko'rsatkichlari.

6. Real va nominal ish haqi orasidagi farq nimada.
7. Aholining moddiy boylik va xizmatlar iste'mol qilish ko'rsatkichlari.
8. Chakana tovar aylanma va uning tarkibi – aholi turmush darajasini baholovchi ko'rsatkich.
9. Aholi bo'sh vaqt va uning turmush darajasi bilan bog'liqligi.
10. ITRI ning mohiyati va hisoblash usuli.

Asosiy adabiyotlar

1. Акбарова З. Мехнат статистикаси. Ўкув кўлланма. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
2. Под ред. С.Д.Ильинковой. Микроэкономическая статистика. Учебник. – М., 2004.
3. Минашкин В.Г., Козарезова О.Л. Основы теории статистики. – М., 2004.
4. Шмойлова Р.А. и др. Практикум по теории статистики. М., 2004.
5. Шмойлова Р.А. и др. Теория статистики. Учебник. – М., 2004.
6. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.
7. www.uzreport.com – Uzreport.com biznes ma'lumotlar portalı.

O'QUV JARAYONIDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH

MEHNAT POTENSIALIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI STATISTIKASI (Ilg'or pedagogik texnologiya bo'yicha yozilishi)

6-mavzu. Mehnat potensialidan foydalanish samaradorligi statistikasi

1.1. Ma'ruza o'qitish texnologiyasi

«Iqtisodiyot va statistika» fakulteti «Statistika» kafedrasi «Statistika» ta'lif yo'naliishi 7-semestr	O'qitiladigan fan nomi: Mehnat statistikasi	Mavzu 6 10-soat
Talabalar soni: 25 tadan ko'p emas	Muallif Akbarova Z.	O'qituvchi Akbarova Z.
O'quv mashg'uloti formasi	Tematic ma'ruza	

Ma'ruza rejsasi:	1. Mehnat unumdarligini statistik o'rGANISHNING nazarIY asoslari 2. Unumdarlikning statistik ko'rsatkichlari tizimi 3. Mehnat unumdarligi dinamikasi
-------------------------	--

O'quv mashg'ulotining maqsadi	Mehnat unumdarligini bozor munosabatiga o'tish sharoitida tutgan o'rmini to'la yoritish, mehnat unumdarlik ko'rsatkichini miqdoriy baholash yo'llarini o'rGANISH, mehnat unumdarligini o'zgarishi – natijaviy ko'rsatkichga, ya'ni, yalpi ichki mahsulot o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilishni o'rgatish, mehnat unumdarligiga ta'sir etuvchi multiplikativ va adiptiv modellar yordamida baholashni tushuntirish
Pedagogik vazifalar:	O'qitish faoliyatining natijalari:
- fanning maqsadi va vazifalari bilan tanishtirish, uning o'quv mashg'ulotlari tizimidagi o'rni va rolini ko'rsatish;	- fanning maqsad va vazifalarini bilih;
- fanning tarkibini ko'rsatish va tavsiya etilgan o'quv-metodik qo'llanmalarni baholash;	- fanning tarkibini o'rGANISH, tavsiya etilgan adabiyotlarni guruhlarga ajratish va o'rGANISHNI boshlash;
- mehnat statistikasi	- ko'rsatkichni rasmiy ma'lumotlardan foydalanim hisoblashni bilih;
- fan doirasida ishlashning uslubiy va tashkiliy tomonidan o'ziga xos xususiyatlari, baholashning formalari va muddatlarini talabalarga yetkazish;	- fanni o'rGANISHNING o'ziga xos xususiyatlarini bilih olish, talabalar bilim saviyasini baholashning forma va muddatlarini bilih olish va unga qattiq rioya qilish;

Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ishlash bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	O'quvchi
1 bosqich mavzuga kirish (30 min.)	1.1. Mavzu nomini to'liq va aniq aytadi va rejasini yozildi. Asosiy adabiyotlar ro'yxatini keltiradi (ilova 1).	Talabalar yozadi
	1.2. «Miya janggi» (ilova 2) usulini qo'llab talabalardan mehnat unumдорлик tushunchasini yoritish bo'yicha savol beriladi.	Talabalar javobi eshitilib, muhokama qilinib, har bir talaba o'z fikrini aniqligini isbotlash natijasida muhokama qilinadi
	1.3. U haqda birlamchi to'liq tushuncha beradi, kategoriyani o'ziga xos uslubiy va tashkiliy xususiyatlarini ochadi.	Talabalar tinglaydi
	1.4. «Miya janggi» (ilova 2) usulini qo'llab kategoriyani o'rganish ahamiyati haqida savol beriladi.	Talabalar o'z fikrlarini bayon etib, muhokama qilinadi
	1.5. Talabalarni fikrini umumlashtirib, qo'shimcha qirralarini yoritib, oydinlik kiritadi.	Talabalar tinglaydi
2-bosqich Asosiy bosqich (30 min.)	2.1. «Miya janggi» usulini qo'llab (ilova 2) talabalarga qanday qilib kategoriyani miqdoriy baholash mumkinligi bo'yicha savol beriladi.	Talabalar javobi eshitilib, muhokama qilinib, har bir talaba o'z fikrini aniqligini isbotlash natijasida muhokama qilinadi
	2.2. Talabalarni fikrini umumlashtirib, qo'shimcha qirralarini yoritib, oydinlik kritadi.	Talabalar tinglaydi va yozadi
	2.3. Shu savolni yoritish maqsadida namunaviy misol beriladi va uni yechish yo'llanmasi beriladi.	Talabalar misolni o'rganib chiqib, mustaqil 3 daqiqada yechishadi
	2.4. Yechilgan javoblarni umumlashtirib to'g'ri yechimi beriladi	Har bir talaba o'zi yo'l qo'yan xatoni aniqlaydi
3-bosqich Asosiy bosqich (40 min.)	3.1. Tarqatilgan ma'ruza matnlarida keltirilgan (ilova 3) G'arb statistikasidan mehnat unumдорлик kategoriyasi darajasini hisoblashda natijaviy ko'rsatkich sifatida qo'llanadigan kategoriyalarga ta'rif beriladi (Sur'at ko'rsatkichlari).	Talabalar tinglab har bir ilovadagi keltirilgan sur'atdagi tavsiya etilgan ko'rsatkichlar bilan tanishishadi
	3.2. Shu muammo bo'yicha talabalarga o'z fikrini aytishi uchun savol beriladi.	Shu ko'rsatkichlar bo'yicha o'z fikrini aytadi
	3.3. Tarqatilgan ma'ruza matnlarida keltirilgan (ilova 3) G'arb statistikasidan mehnat unumдорлик kategoriyasi darajasini hisoblashda natijaviy ko'rsatkich sifatida qo'llanadigan kategoriyalarga ta'rif beriladi (Maxraj ko'rsatkichlari).	Talabalar tinglab har bir ilovadagi keltirilgan sur'atdagi tavsiya etilgan ko'rsatkichlar bilan tanishishadi
	3.4. Shu muammo bo'yicha talabalarga o'z fikrini aytishi uchun savol beriladi.	Shu ko'rsatkichlar bo'yicha o'z fikrini aytadi

4-bosqich Asosiy bosqich (60 min.)	4.1. «Miya janggi» usulini qo'llab (ilova 2) dinamika ma'nosini yoritish haqida savol beriladi.	Talabalar o'z fikrlarini bayon etib, muhokama qilinadi
	4.2. Talabalarni fikrini umumlashtirib, qo'shimcha qirralarini yoritib, oydinlik kiritadi.	Talabalar tinglaydi
	4.3. Mehnat unumdotlik individual indeksini hisoblash maketi va asosiy kategoriyalar belgisi beriladi.	Talabalar shu maketga binoan hamma berilgan kategoriyalar bo'yicha 5 minut mobaynida barcha indekslarni tuzishadi.
	4.4. Doskaga bir talaba chiqib, bajargan ishini to'g'ri indeks tuzilishini o'qituvchi rahbarligi ostida yozadi.	Talabalar o'z xatolarini to'g'irlashadi va savollari bo'lsa bu savollarga javob oladilar
	4.5. Indekslar orasidagi bog'liqlikni plakatda ko'rsatib tushuntiriladi (ilova 4).	Talabalar boshqa indekslar bo'yicha shu bog'liqliklarni tuzishadi.
	4.6. Bir jumalilik misol beriladi.	Talabalar hisoblash yo'lini aytib beradi
	4.7. Kamchiliklarini tushuntiradi.	Talabalar yozadi
5-bosqich Asosiy bosqich (60 min.)	5.1. Mehnat unumdotligini umumiy indeksini tuzishni o'qituvchi doskada ko'rsatib beradi.	Talabalar yozadi
	5.2. Mehnat unumdotligini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ta'sirini indeks yordamida o'rGANISHNI doskada yozib beradi.	Talabalar yozadi
	5.3. Indekslar orasidagi mulfplikativ va adaptiv bog'liqlik modelni ko'rsatib beradi.	Talabalar yozadi
	5.4. Namunaviy misol doskada beriladi, uni ishslash uchun tavsiya beriladi.	Hamma talabalar o'z daftarida mustaqil, bir talaba doskada o'qituvchi rahbarligi ostida hisoblaydi
	5.5. O'qituvchi ko'rib o'tilgan shu bosqichdagi usullarga yakun yasaydi.	Talabalar tinglaydi
6-bosqich Asosiy bosqich (60 min.)	6.1. Mehnat unumdotligini umumiy indeksini qisman usul bo'yicha tuzishni o'qituvchi doskada ko'rsatib beradi.	Talabalar yozadi
	6.2. Mehnat unumdotligini o'zgarishiga qisman usul bo'yicha ta'sir etuvchi omillarni ta'sirini indeks yordamida o'rGANISHNI doskada yozib beradi.	Talabalar yozadi
	6.3. Indekslar qisman usul bo'yicha orasidagi mulfplikativ modelni ko'rsatib beradi.	Talabalar yozadi
	6.4. Namunaviy misol doskada beriladi, uni ishslash uchun tavsiya beriladi.	Hamma talabalar o'z daftarida mustaqil, bir talaba doskada o'qituvchi rahbarligi ostida hisoblaydi

	6.5. O'qituvchi ko'rib o'tilgan shu bosqichdagi usullarga yakun yasaydi.	Talabalar tinglaydi
7-bosqich Asosiy bosqich (60 min.)	7.1. Mehnat unumdorligini teskari ko'rsatkich yordamida tuzilgan umumiyl indeksini tuzishni o'qituvchi doskada ko'rsatib beradi.	Talabalar yozadi
	7.2. Mehnat unumdorligini teskari ko'rsatkich yordamida tuzilgan o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ta'sirini indeks yordamida o'rganishni doskada yozib beradi.	Talabalar yozadi
	7.3. Indekslar teskari ko'rsatkich yordamida tuzilgan multplikativ modelni ko'rsatib beradi.	Talabalar yozadi
	7.4. Namunaviy misol doskada beriladi, uni ishlash uchun tavsiya beriladi.	Hamma talabalar o'z daftarida mustaqil, bir talaba doskada o'qituvchi rahbarligi ostida hisoblaydi
	7.5. O'qituvchi ko'rib o'tilgan shu bosqichdagi usullarga yakun yasaydi.	Talabalar tinglaydi
8-bosqich Asosiy bosqich (60 min.)	8.1. Mehnat unumdorligini uch xil usuli bo'yicha tuzilgan indekslar orasidagi birlik va farqi tushuntiriladi va doskada yozib ko'rsatiladi.	Talabalar yozadi
	8.2. Mehnat unumdorligini har uchala usulning amaliyotda foydalanishi bayon etiladi.	Talabalar yozadi
	8.3. Natijaviy ko'rsatkichga ekstensiv va intensiv omillar ta'siri tahlil qilinishi bir misolda ko'rsatiladi.	Talabalar yozadi
	8.4. Namunaviy misol doskada beriladi, uni ishlash uchun tavsiya beriladi.	Hamma talabalar o'z daftarida mustaqil, bir talaba doskada o'qituvchi rahbarligi ostida hisoblaydi
	8.5. O'qituvchi ko'rib o'tilgan shu bosqichdagi usullarga yakun yasaydi.	Talabalar tinglaydi

"Miya janggi" qoidalari

- O'zaro baholash va tanqidga yo'l qo'ymaslik;
- Aytilgan g'oyalarni baholashdan voz kyechish, agar ular fantastik va bo'lishi mumkin bo'lmasa ham- hammasiga ruxsat etiladi.
- Tanqid qilma - barcha aytilgan fikrlar qimmatbaho.
- So'zga chiquvchini gapini bo'lma!
- Maqsad yuksak maqsadga erishish!
- Qancha ko'p fikr bildirilsa, shuncha yaxshi: yangi va qimmatbaho g'oyalar chiqishi ehtimoli kattaroq.
- Fikrlar qaytarilsa ham, xafa bo'lma, hayron ham bo'lma.
- Fikrlash doirasini "qaynashiga" ruxsat ber.
- O'ylagan fikringni, u to'g'ri kelmasa ham, albatta ayt.
- Bu muammo faqat ma'lum usullarni qo'llab yechiladi, deb o'ylama.

Xalqaro statistikada qo'llaniladigan unumdorlik ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar	Kasrdi	
		surat	maxraj
1	Mehnat unumdorligining natura shaklidagi ko'rsatkichlari	Mahsulotni natura shaklidagi birliklarda chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
2	Mehnat unumdorligining shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlari	Mahsulotni shartli-natura shakli birliklarida chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
3	Mehnat unumdorligining qiymat ko'rsatkichlari		
A	Yalpi mehnat unumdorligi	Yalpi qo'shilgan qiymat, mahsulotni yalpi ishlab chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
V	Sof mehnat unumdorligi	Sof qo'shilgan qiymat, sof mahsulot	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birligida
S	Integral mehnat sarflari	Yalpi qo'shilgan qiymat, yalpi mahsulot chiqarish	Ishlab chiqarishning vaqt birligida ifodalangan barcha omillari
D	Global mehnat unumdorligi	Yalpi qo'shilgan qiymat, yalpi mahsulot chiqarish	Ishlab chiqarishning pul ifodasidagi barcha omillari
E	Total mehnat unumdorligi	Sof qo'shilgan qiymat, sof mahsulot	Pul ifodasidagi mehnat va doimiy kapital
F	Mehnat sarfi birligiga haqiqiy daromadlar	Yalpi ichki mahsulot (sof mahsulot)	Vaqt birliklaridagi mehnat sarflari

Indekslar orasidagi bog'liqlik

Hodisalar orasidagi bog'liqlik

$$\begin{array}{ccc} q & x & p \\ \text{mahsulot hajmi} & \text{bahlo} & = \end{array} \begin{array}{c} q \ p \\ \text{qiymat} \end{array}$$

Shu bog'liqlik indekslarda ham saqlanib qoladi.

$$\begin{array}{ccc} i_q & x & i_p \\ \text{mahsulot hajmi o'zgarishi} & \text{bahlo o'zgarishi} & = \end{array} \begin{array}{c} i_{q \ p} \\ \text{qiymat o'zgarishi} \end{array}$$

6.1. Mehnat unumdarligini statistik o'rGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

6.2. UNUMDORLIKNING STATISTIK KO'RSATKICHLARI TIZIMI

6.3. MEHNAT UNUMDORLIGI DINAMIKASI

6.1. Mehnat unumdarligini statistik o'rGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Bugungi mavzuimiz mehnat unumdarligi statistikasi bo'lganligi uchun:

Savol: Mehnat unumdarligi deganda nimani tushunasiz?

Javob: Qilingan mehnat hajmi.

Javob: Qilingan mehnat maxsuli.

Javob: Qilingan mehnat unumi.

O'qituvchi javoblarni quyidagicha umumilashtiradi:

Mehnat unumdarligi darajasi ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

«Iqtisodiyot» fani mehnat unumdarligi muammolarini o'rGANISHNI XIX asr oxirida boshlagan. Mehnat unumdarligi – bir ishchiga nisbatan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini natural o'Ichov birligidagi ifodasi tarzida amalga oshirila boshlangan. Bu ko'rsatkichlar sanoatning alohida tarkibi jihatidan bir xil (galogen) tarmoqlarida ishlab chiqariladigan mahsulotning eng muhim turlari bo'yicha aniqlangan. So'ngra iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida mahsulot ko'rsatkichlari hamda mehnat sarflari hisob-kitobining rivojlanishi mehnat unumdarligini faqat natura ifodasida emas, balki pul ifodasida va faqat sanoatda emas, balki iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida, xizmat ko'rsatish sohasini ham qo'shgan holda hisoblab chiqish imkonini berdi.

Savol: Sizlarni fikringizcha, nima uchun mehnat unumdarligiga alohida etibor berib, alohida mavzu sifatida, boshqa fanlar bilan bir qatorda, statistikada ham ahamiyat berilmoqda?

Javob: Mehnat qilingandan so'ng uning natijasini bilish uchun.

Javob: Mehnat unumdarligini yanada oshirish maqsadida.

Javob: Mehnat doim bo'lganligi uchun uni ham o'r ganish lozim.

O'qituvchi javoblari quyidagicha umumlashtiradi:

Bozor munosabati o'tishning birlamchi maqsadi, aholi talablarini to'latoq qondirib, uning turmush darajasini yuqoriq pog'onaga ko'tarish. Eng asosiy ko'rsatkich bo'lib, aholini ta labini qondirishda mehnat mahsuli hisoblanadi. Shu mahsulini oshirishda ikki xil omil ishtirok etadi: ekstensiv omil va intensiv omil.

Ekstensiv omil xarajat omili bo'lib, mehnat hajmi oshishi natijasida natijaviy ko'rsatkichning ortishini nazarda tutadi. Bu omil bugungi kunda bozor munosabati sharoitida iloji boricha xarajatni minimallashtirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Intensiv omil – bu mavjud mehnat hajmidan intensivroq soydalanishni nazarda tutadi. Shuning uchun bu eng asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Davlat, rivojlangan davlatlar qatoriga faqat shu payt qo'shitadiki, qachon yaratilgan YaIM ning o'sishining asosiy qismi intensiv omil natijasida, ya'ni, mehnat unumdarligi oshishi natijasida erishiigan bo'lsa.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi mehnat unumdarligi darajasini taqqoslash, shuningdek, uning dinamikasini o'r ganish ishlari boshlanib ketdi. Dastlabki bosqichlarda unumdarlik mehnat unumdarligi sifatida o'r ganildi, keyinchalik mehnat unumdarligini ishlab chiqarishning boshqa omillari unumdarligiga o'xhash xususiy unumdarlik sifatida talqin qiladigan global unumdarlik konsepsiysi umum qabul qilingan konsepsiyaga aylandi. Ikkinci jahon urushidan keyingi davrda milliy hisobchilik tizimining paydo bo'lishi va rivojlanishi unumdarlikni o'r ganish sohasidagi ishlarga yangi turki bo'ldi, chunki bu tizim ma'lumotlari mehnat unumdarligini tarmoq va butun iqtisodiyot darajasida tadqiq qilish imkonini beradi, shuningdek, xalqaro taqqoslashlar uchun asos yaratadi.

Ma'lumki, statistikada mehnat unumdarligi deganda faqat jonli aniq mehnatning unumdarligi tushuniladi. Stastistikada unumdarlikni faqat jonli emas, balki moddiylashgan mehnat sarfini ham hisobga olib o'r ganadigan qator ishlar bor. Birinchi bunday yondashuvni S.G.Strumilin o'zining 1935 yilda nashr etilgan "SSSR qora metallurgiyasi" asarida asoslab bergen.

Hozirgi kunda iqtisodchilarning aksariyat ko'pchiligi, unumdarlik ishlab chiqarish va jonli mehnat sarflari natijalarining nisbatini, iqtisodiy samaradorlik esa ishlab chiqarish natijalarining jonli va moddiylashgan mehnat sarflariga munosabatini ifodalaydi, deb hisoblaydi. Jonli mehnat sarflari xodimlarning

o'rtacha ro'yxatdagi soni yoki ishlangan kishi/kunlari, kishi/soatlari soni ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi.

O'tgan asming 50-yillari oxirigacha sosialistik davlat statistikasida mehnat unumdorligini hisoblashda ishchilar mehnat sarfigina hisobga olingan. 60-yillardan boshlab, ishlab chiqarish xodimlarining barcha toifalari (sanoatda-sanoatning ishlab chiqarish xodimlari; qishloq xo'jaligida chorvachilik va dehqonchilikda band bo'lgan xodimlar; qurilishda qurilish-montaj ishlarida, yordamchi ishlab chiqarishda band bo'lganlar va ularning mehnat sarflari e'tiborga olina boshladi.

Savol: Sizlarni fikringizcha, mehnat unumdorligi qancha miqdorni tashkil etganligini qanaqa qilib hisoblasa bo'ladi, ya'ni, qanday miqdoriy baholash mumkin?

Javob: Qancha masulot ishlab chiqarilgan bo'lsa.

Javob: Har bir ishchi qancha mahsulot ishlab chiqargani hisoblanadi.

Javob: Yil davomida qancha kishi mehnat qilib qancha mahsulot olganligi taqqoslanadi.

O'qituvchi javoblarga quyidagicha umumlashtiradi:

Mehnat unumdorligi darajasi qilingan mehnatdan olingen samarani (mahsulot yoki xizmat) baholab berishi lozim. Shuning uchun bu ko'rsatkichni hisoblashda sarf qilingan mehnat—T va natijaviy ko'rsatkich — Q lar nisbati olinadi.

Ishlab chiqarish natijalari ko'rsatkichlari sifatida mahsulotning natura shakli, shartli-natura shakli va qiymat ko'rsatkichlaridan foydalilanadi. Mahsulotning natura shaklidagi ko'rsatkichlari bir turli mahsulotning mehnat unumdorligi dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Ulardan mehnat unumdorligini mahsulotning eng muhim turlari bo'yicha tavsiflashda foydalilanadi:

$$W = \frac{q}{T}$$

Iste'mol qiymati bir xil bo'lgan, lekin ayrim parametrlari bilan farqlangan mahsulotlarni umumlashtirish maqsadida shartli natural mehnat unumdorligi darajasidan foydalilanadi:

$$W = \frac{\sum q_k}{\sum T}$$

Bu yerda, k — shartli etalonga o'tkazish ko'rsatkichi.

Mahsulotning qiymat ko'rsatkichlari mehnat unumdorligining turli xil iste'mol qiymatlari bo'yicha umumlashgan tavsiflarni olish imkonini beradi:

$$W = \frac{\sum q_p}{\sum T}$$

Bu yerda, P — baho.

Mehnat unumdorligining natura shakli, shartli-natura shakli va qiymat ko'rsatkichlari bilan birga unumdorlikning mehnat ko'rsatkichlari ham hisoblanadi. Ular ayrim mahsulot turlarini ishlab chiqarishning mehnat talabiga asoslanadi va mahsulot birligini ishlab chiqarishda mehnat sarfining o'zgarishini aks ettiradi. Unumdorlikning mehnat ko'rsatkichlari bir turli mahsulotning bir yoki bir necha turlari bo'yicha aniqlanadi:

$$W = \frac{\sum q_t}{\sum T}$$

Bu yerda, t - mehnat talabchanligi.

Ikkinchidan, yuqoridaq ko'rsatkichlarning bir-biriga nisbati $\frac{T}{Q}$ tariqasida olinsa, chiqqan natija maxraj birligiga qancha surat ko'rsatkichi to'g'ri kelishini ifodalaydi yoki mehna talabchanligi, ya'ni $\frac{T}{Q}$ teskari ko'rsatkich hisoblanadi, chunki mehnat talabchanligi oshsa, mehnat unumdorligi pasayadi, ya'ni to'g'ri va teskari mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari orasida teskari bog'lilik mavjuddir.

Namunaviy masala.

Ikki brigada bo'yicha terilgan paxta va terimchilar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Brigadalar bo'yicha terilgan paxta va terimchilar haqida ma'lumotlar

Brigadalar	Sentyabr		Oktyabr	
	Terilgan paxta, kg	O'rtacha terimchilar soni, kishi	Terilgan paxta, kg	O'rtacha terimchilar soni, kishi
	q_s	T_s	q_o	T_o
1	75000	50	82000	62
2	100000	60	130000	78

1. Mehnat unumdorligi darajalarini.
2. Har bir brigada va korxona bo'yicha mehnat unumdorligi dinamikasini aniqlang:

Yechim: Sentyabr oyida mehnat unumdorlik darajalari:

$$1\text{-brigada: } W_1 = \frac{q_{1s}}{T_{1s}} = \frac{75000}{50} = 1500 \text{ kg}$$

$$2\text{-brigada: } W_2 = \frac{q_{2s}}{T_{2s}} = \frac{100000}{60} = 1667 \text{ kg}$$

Oktyabr oyida:

$$1\text{-brigada: } W_1 = \frac{q_1}{T_1} = \frac{82000}{62} = 1323 \text{ kg}$$

$$2\text{-brigada: } W_1 = \frac{q_1}{T_1} = \frac{130000}{78} = 1667 \text{ kg}$$

$$W = \frac{1}{t}, \quad t = \frac{1}{W}$$

Birinchi nisbatda mehnat unumdorligi darajasi Wqq/T avqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki xizmat hajmini ifodalab, mehnat unumdorligining to'g'ri ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu ko'rsatkichni hisoblashda sur'atiga ko'ra, mehnat unumdorligi darajasi quyidagilar bo'lishi mumkin:

- a) mehnat unumdorligining natura shaklidagi ko'rsatkichi;
- b) mehnat unumdorligining shartli natura shaklidagi ko'rsatkichi;
- v) qiymat ko'rsatkichi;
- g) mehnat ko'rsatkichi;

G'arb statistikasida unumdorlik ko'rsatkichlarini hisoblash asosida keng tarqalgan "ishlab chiqarish omillari" konsepsiysi yotadi. Uning asoschisi J.B. Sey ta'kidlashicha, yollanma mehnat ekspluatasiya qilinmaydi, chunki ishlab chiqarish jarayonida mehnat, kapital va yer teng huquqlarda ishtirok etadi. Shuning uchun ishlab chiqarishning har xil omili ko'rsatgan xizmati uchun taqdirlanadi: xodim ish haqi bilan taqdirlanadi; kapital egasi foyda yoki foiz oladi; yer egasi-renta oladi.

"Ishlab chiqarish omillari" nazariyasidan uning turli modifikasiyalarida hozirgi kunda ham xalqaro statistikada foydalaniladi. Hozirgi kunda g'arbdagi turli iqtisodchilar fikricha, ishlab chiqarishda ko'p sonli omillar ishtirok etadi. Ular orasida ishchi kuchini ifodalaydigan (xodimlarning malaka darajasi, ishchi kuchining qo'nimsizligi, ish kunining davomiyligi), ishlab chiqarish fondlari (asosiy kapitalning holati, ishlab chiqarish quvvatlarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi, energetika quvvatlaridan foydalanish), ishlab chiqarish jarayoni (mahsulot ishlab chiqarish, mahsulot assortimenti va navlari), ishlab chiqarishni tashkil etish (boshqaruvni tashkil etish, mehnat xavfsizligi texnikasi, moddiy-texnika ta'minotini tashkil etish) va boshqa omillar bor. Ammo ko'pgina omillarni miqdoriy baholab bo'lmaydi.

Shuning uchun iqtisodiy tahlil maqsadlarida ko'pincha jonli mehnat, asosiy kapital (yerni ham qo'shib), tadbirkorlik faoliyati (ishlab chiqarishni boshqarish), oraliq iste'mol (iste'mol qilingan mehnat predmetlarining qiymati) kabi omillardan foydalaniladi. G'arb iqtisodchilari "Iqtisodiyot omillari" nazariyasiga tayanib, mehnat unumdorligi kategoriyasiga ishlab chiqarish natijalarining ishlab chiqarish omillari sarflariga nisbatida talqin beradilar.

Ular nuqtai nazaridan, mehnat unumdorligi asosiy kapital unumdorligi, oraliq iste'mol unumdorligi va ishlab chiqarishning boshqa omillari bilan birga omillar umumiyligi unumdorligining xususiy ko'rsatkichi hisoblanadi.

Amaliy hisob-kitoblarda ko'pincha mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari qo'llaniladigan holatni g'arb iqtisodchilarini jonli mehnat sarfini o'lchashning oddiyligi bilan izohlaydilar. Bundan tashqari, ular jonli mehnat iqtisodiyotning ko'pgina sohalarida qiymat yaratishning ustuvor omili bo'lganligi va hozir ham shunday ekanligini tan oladilar. Ammo ularning fikricha, iqtisodiyot rivojlanishi bilan ishlab chiqarishning boshqa omillari (kapital va tadbirkorlik faoliyati) roli ortib borishiga ko'ra, jonli mehnatning ahamiyati kamayib boradi.

Shunday qilib, g'arb iqtisodiyoti fani unumdorlik deganda o'z mazmuniga ko'ra, ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichiga yaqin ko'rsatkichni tushunadi. Tabiiyki, iqtisodiy samaradorlik darajasi va dinamikasi barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanishga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning barcha omillari teng huquqlarda ishtirok etganliklari uchun ham taqdirlanishida teng huquqqa ega bo'ladi.

6.2. Unumdorlikning statistik ko'rsatkichlari tizimi

G'arb statistikasida unumdorlik ko'rsatkichlari tizimi yuqorida ko'rib chiqilgan ishlab chiqarish omillari nazariyasi asosida tashkil etiladi. Bu nazariyaga ko'ra, mehnat unumdorligi unumdorlikning xususiy ko'rsatkichi sifatida qaraladi, chunki sarflangan jonli mehnat faqat ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida qaralib, texnik taraqqiyot rivojlanib borgani sari uning ahamiyati kamayib boradi.

Shunga ko'ra, g'arb iqtisodchilarini fikricha, unumdorlik darajasini aniqlash uchun mahsulot hamda uni yaratishda ishtirok etadigan ishlab chiqarish omillarini statistik o'lchash lozim. Ma'lumki, ishlab chiqarilayotgan mahsulot natura, shartli-natura shaklida va qiymat ko'rsatkichlarida o'lchanishi mumkin. Agar unumdorlik darajasi va dinamikasini aniqlash maqsadida mahsulotning natura yoki shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlaridan foydalanilsa, unda ular faqat jonli mehnat sarfi bilangina taqqoslanadi. Natijada jonli mehnat sarfi birligiga natura yoki shartli-natura shaklida ifodalanadigan, an'anaviy statistikada keng qo'llaniladigan muvofiq keluvchi ko'rsatkichga aynan o'xshash mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichiga ega bo'linadi. Bu usul bo'yicha hisoblangan mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari iqtisodiyotning bir turdag'i mahsulotlarni ishlab chiqaradigan tarmoqlaridagi mehnat unumdorligi darajasini tavsiflashda, shuningdek, bu darajalarni xalqaro qiylashda katta ahamiyatga egadir.

Qiymat ifodasidagi unumdorlik ko'rsatkichlariga kelsak, holat boshqacha tus oladi. Bu holatda unumdorlik darajasi mahsulot ko'rsatkichi va uni ishlab chiqarish omillarini tanlashga bog'liq bo'lib qoladi. Mahsulot ko'rsatkichi sifatida

yalpi mahsulot ishlab chiqarish, yalpi pirovard mahsulot, sof mahsulot, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymatdan foydalanish mumkin.

Yalpi mahsulot ishlab chiqarish sotish narxidagi tovar mahsuloti qiymati, o'z ehtiyoji uchun ishlab chiqarilgan uskuna va xo'jalik usulidagi kapital qurilish, shuningdek, tugallanmagan ishlab chiqarish va tugallanmagan qurilish, korxona omborlaridagi tayyor mahsulot va yarim tayyor mahsulotlarning o'sishini qamrab oladi.

Yalpi pirovard mahsulot korxona yoki tarmoqdan tashqari ishlab chiqarishga mo'ljallangan mahsulot qiymatidir. O'z mazmuniga ko'ra, bu ko'rsatkich zavod yoki tarmoq usuli bo'yicha tovar mahsuloti ko'rsatkichiga muvofiq keladi. Sof mahsulot barcha ishlab chiqarish omillari sarflarining (mehnat sarfidan tashqari) qiymati chegaralangan yalpi mahsulot qiymati sifatida aniqlanadi.

Xalqaro statistikada unumdarlikni hisob-kitob qilishda oraliq iste'mol qiymati chegaralangan yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichidan keng foydalaniladi. Yalpi qo'shilgan qiymat bilan asosiy kapitalni iste'mol qilish o'rtasidagi farqni ifodalaydigan sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi to'g'risida shuni aytish mumkinki, ayrim tarmoqda sof mahsulot bilan muvofiq bo'lsada, butun iqtisodiyot bo'yicha sof mahsulotdan noishlab chiqarish xizmatlari ko'rsatadigan tarmoqlarda sof qo'shilgan qiymat summasi ortiq bo'ladi.

Unumdarlikni aniqlashda omillarni tanlash masalasi juda murakkab va xilma-xil. G'arb statistikasida ishlab chiqarish omillari sifatida mehnat, doimiy kapital va joriy ishlab chiqarish iste'molidan ko'proq foydalaniladi. Qator holatlarda bu omillarga tadbirkorlik faoliyati ham kiradi.

Jonli mehnat eng muhim ishlab chiqarish omili hisoblanadi. Uni o'lchan maqsadida berilgan davrdagi xodimlarning o'rtacha soni yoki ishlangan vaqtidan foydalanish mumkin. Ishlangan vaqt mehnat unumdarligi darajasi va dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Xodimlarning o'rtacha soni faqat mehnat unumdarligi dinamikasini emas, balki uning ish vaqt potensial fondidan foydalanishga bog'liq tarzda o'zgarishini ham aks ettiradi. Ravshanki, ishlangan vaqt tushunchasi malaka, intensivlik, mehnat shart-sharoitlari va boshqalar turlicha bo'lganligi tufayli turli toifadagi xodimlar, iqtisodiyotning turli tarmoqlari uchun sifat jihatidan bir xil bo'lmaydi.

Mehnat sarfini aniqlashda ikki variantdan foydalaniladi:

a) mazkur tarmoqdagi ishlangan vaqt chegaralanishigacha shu toifa xodimlari ish haqining bir saotlik stavkasi bo'yicha o'lchanadi;

b) ishlangan vaqt, uning sifat jihatidan bir xil emasligiga e'tibor bermay jamlanadi.

Bunda yana bir muhim amaliy muammo – haqiqiy ishlangan vaqtini haq to'langan vaqtidan chegaralash muammosi yuzaga keladi. Uni hal qilishning yagona yo'li muvofiq keluvchi tanlov tekshirishni o'tkazish va so'ngra uning natijalarini shu tarmoqning barcha korxonalariga joriy qilishdir.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat sarfi va yollanmagan xodimlar mehnat sarfini aniqlash yanada qiyin muammodir. Qishloq xo'jaligidagi ish kuchining davomiyligi tabiiy omillar, geografik zona va yetishtirilayotgan ekinga bog'liq tarzda juda o'zgaruvchandir. Shuning uchun mehnat sarfini aniqlash maqsadida yaqinlashtirilgan ekspert baholashdan foydalaniladi.

Yollangan xodimlar mehnat sarfiga kelsak, u tadbirkorlar (egalik qiluvchilar) va uning bepul ishlaydigan oila a'zolari ishlagan vaqtini o'z ichiga oladi. Bu sarflar hisob-kitob ish kuni yoki ish haftasining o'rtacha davomiyligini tanlab tekshirish ma'lumotlari bo'yicha yoki yollangan xodimlar turli toifalari ish kunining davomiyligini muvofiq qiluvchi toifadagi yollanma xodimlar ish kuni davomiyligiga shartli tenglashtirish yo'li bilan aniqlanadi.

Unumdorlik darajasi va bu daraja dinamikasini butun mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha tavsiflashda faqat ish bilan band aholini emas, balki ishsizlarni ham nazarda tutish, ya'ni iqtisodiy faol aholi sonidan kelib chiqish mumkin. Ma'lumki, ishsizlik to'g'risidagi ma'lumotlarning ikkita manbai bor: rasmiy, aniq pasaytinilgan ma'lumotlar va kasaba uyushmalari ma'lumotlari. Ular o'z funksiyalarini to'la bajarganda kasaba uyushmalari ma'lumotlaridan foydalanish lozim.

G'arb iqtisodchilari unumdorlikning quyidagi ko'rsatkichlari mahsulotning qiymat ko'rsatkichlari va ishlab chiqarish omillarini turlicha birlashtirib aniqlaydilar:

- mehnatning yalpi unumdorligi;
- mehnatning sof unumdorligi;
- mehnatning integral unumdorligi;
- omillarning global unumdorligi;
- omillarning total unumdorligi.

Mehnatning yalpi unumdorligi ko'rsatkichlari o'z mazmuniga ko'ra, xarajat birligiga mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichiga juda yaqin va u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\text{YaMU} = \text{YaCh} / T$$

Bunda: YaMU - yalpi mehnat unumdorligi;

YaCh - yalpi ishlab chiqarish;

T - mehnat sarfi.

Bu ko'rsatkichni hisoblashda yalpi ishlab chiqarish tannarx, narxlar omili yoki bozor narxdari bo'yicha aniqlanadi. Mehnat sarflari ham quyidagilar sifatida ifodalanishi mumkin:

- a) yollanma xodimlar soni;
- b) barcha toifadagi bandlar soni;
- v) ishlagan kishi/soatlar soni;
- g) soliqlar chegirilishidan oldingi hisoblangan ish haqi summasi.

Bu ko'rsatkichning asosiy kamchiligi faqat jonli mehnatni hisobga olib, boshqa ishlab chiqarish omillari e'tiborga olinmaslidir.

Sof mehnat unumdorligi ko'rsatkichi sof mahsulot qiymatining mehnat sarflariga nisbatini ifodalaydi. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha sof mahsulot (sof qo'shilgan qiymat) tarmoqlararo mahsulot balansi asosida yalpi mahsulot ishlab chiqarish qiymatidan oraliq iste'mol qiymati va doimiy kapital iste'molini chegirish yo'li bilan aniqlanadi. Bu holatda mehnat sarfi ko'rsatkichlari yalpi mehnat unumdorligini aniqlash bilan bir xil bo'ladi.

Integral mehnat unumdorligining yalpi chiqaruv qiymati mehnat birliklarida ifodalangan mehnat sarflari va boshqa ishlab chiqarish omillariga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Uning darajasi, dinamikasi jami va oldingi mehnat sarflariga bog'liq bo'ladi. Bu ko'rsatkich amaliyotda juda kam hollarda hisoblanadi, buning sababi doimiy kapital sarflari (amortizasiya) va o'zgaruvchan kapital sarflari (qolgan boshqa moddiy sarflar)ni mehnat birliklarida qayta hisoblashdagi qiyinchiliklardir.

Iqtisodchilarning fikricha, omillarning global unumdorligi unumdorlikning eng muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. U unumdorlik darajasiga faqat jonli mehnat sarfinigina emas, balki boshqa omillar sarfining ta'sirini ham aks ettiradi. Shuning uchun mehnat unumdorligi omillarning global unumdorligi munosabatida unumdorlikning xususiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida ko'rildi.

Omillarning global unumdorligi sof mehnat unumdorligi bilan bog'langan. Sof mehnat unumdorligini hisoblashda uning maxrajiga faqat jonli mehnat sarflari qo'shiladi. Boshqa ishlab chiqarish omillarining sarflari sof mahsulotni aniqlash uchun suratda yalpi chiqaruv qiymatidan chegiriladi. Omillarning global unumdorligini aniqlashda yalpi chiqaruvning to'la qiymati surat xizmatini o'taydi, maxrajida - boshqa ishlab chiqarish omillarining sarflari jonli mehnat sarflariga qo'shiladi.

Global unumdorlik omillarini aniqlashda mahsulot ko'rsatkichi sifatida chiqarilgan yalpi mahsulot qiymati yoki yalpi qo'shilgan qiymatdan foydalanish mumkin.

Total unumdorlik omillari global unumdorlik omillari bilan bir xil hisoblanadi. Yagona farq shundaki, total unumdorlik omillari ko'rsatkichining suratida sof qo'shilgan qiymat (sof mahsulot)ning miqdori bo'ladi. Maxrajda mehnat sarfi va doimiy kapital aks ettiriladi.

Qator iqtisodchilar mehnat unumdorligini milliy iqtisodiyot ko'lamida o'lichash uchun unumdorlikning yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlaridan tashqari, mehnat sarfi birligi hisobiga haqiqiy daromadlar ko'rsatkichidan foydalanishni tavsiya qilmoqdalar. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot qiymatini uni yaratish uchun sarflangan mehnat sarfiga bo'lish orqali aniqlanadi. Bunda mehnat sarflari iqtisodiyotda band bo'lganlar soni yoki ishlangan kishi/soatlari soni orqali ifodalananadi.

Xalqaro statistikada qo'llaniladigan unumdorlik ko'rsatkichlarini quyidagi jadvaldan ko'rgazmali tasavvur qilish mumkin.

Xalqaro statistikada qo'llaniladigan unumdorlik ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar	Kasarda	
		surat	maxraj
1	Mehnat unumdorligining natura shaklidagi ko'rsatkichlari	Mahsulotni natura shaklidagi birliklarida chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
2	Mehnat unumdorligining shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlari	Mahsulotni shartli-natura shakli birliklarida chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
3	Mehnat unumdorligining qiymat ko'rsatkichlari		
A	Yalpi mehnat unumdorligi	Yalpi qo'shilgan qiymat, mahsulotni yalpi ishlab chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
V	Sof mehnat unumdorligi	Sof qo'shilgan qiymat, sof mahsulot	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birligida
S	Integral mehnat sarflari	Yalpi qo'shilgan qiymat, yalpi mahsulot chiqarish	Ishlab chiqarishning vaqt birligida ifodalangan barcha omillari
D	Global mehnat unumdorligi	Yalpi qo'shilgan qiymat, yalpi mahsulot chiqarish	Ishlab chiqarishning pul ifodasiidagi barcha omillari
E	Total mehnat unumdorligi	Sof qo'shilgan qiymat, sof mahsulot	Pul ifodasiidagi mehnat va doimiy kapital
F	Mehnat sarfi birligiga haqiqiy daromadlar	Yalpi ichki mahsulot (sof mahsulot)	Vaqt birliklaridagi mehnat sarflari

Savol: Sizning shu sur'atda ko'rsatilgan ko'rsatkichlar natijaviy ko'rsatkich sifatida ishlatilishiga munosabatingiz qanday?

Javob: Shuncha qo'rsatkichni o'miga bittasini olsa bo'lmaydimi.

Javob: Menimcha birinchi va oxirgi ko'rsatkichlarning o'zi yetarli bo'lsa kerak.

Javob: Menimcha sof qo'shilgan qiymatni o'zi etarli bo'lsa kerak.

O'qituvchi javoblarni quyidagicha umumlashtiradi:

Mehnat unumdorligining aharmiyati hal etuvchi omil bo'lganligi uchun hamma taklif qilayotgan ko'rsatkichlar ham qo'yilgan muammoni hal etishni yoritish uchun kerak bo'ladi. Masalan: faqatgina bir turdag'i mahsulot bo'yicha o'rganib qolmasdan, balki iste'mol qiymati bir xil bo'lgan mahsulotlar bo'yicha ham, ya'ni, ikkinchi ko'rsatkich ham amaliyotda qo'llanadi (nashriyotda b.t. va h.k.).

Savol: Jadvalda ko'rsatilgan maxraj, ya'ni, xarajatlar haqida qanday fikrdasiz?

Javob: Faqat vaqt birliklarining o'zi kifoya.

Javob: Ishchilar soni ko'rsatkichi bo'lishi lozim.

Javob: Xodimlar soni ko'rsatkichi bo'lishi kerak.

O'qituvchi javoblar quyidagicha umumlashtiradi:

Bu maxrajda berilgan mehnat xarajatlari ko'rsatkichlari taklif etilishi bo'yicha nafaqat jonli mehnatni balki buyumlashgan mehnatni ham inobatga olishni tavsiya etilmoqda. Lekin bularni amaliyotga tadbiq etishdan oldin ancha muammolar hal etilsa, unda yana bir chuqurroq tahlil etish imkonini paydo bo'lar edi.

6.4. Mehnat unumdorligi dinamikasi

Savol: Dinamika deganda nimani tushunasiz?

Javob: Hodisalarning o'zgarishi.

Javob: Mehnat unumdorligining o'zgarishi.

Javob: Hodisalarning ketma-ket kelishi.

O'qituvchi javoblarga quyidagicha umumlashtiradi:

Vaqt o'zgarishi bilan hodisalarни o'zgarishi dinamika deyiladi.

Mehnat unumdorligi dinamikasi indekslar yordamida o'r ganiladi. Indekslar individual va umumiyl bo'lib o'r ganiladi. Bir turdag'i mahsulot ishlab chiqarilganda individual mehnat unumdorligi indekslaridan foydalananiladi:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0}$$

Bunda: W_1 va W_0 - mehnat unumdorligi bazis va joriy darajalari.

Bu mehnat unumdorligini to'g'ri ko'rsatkichi yordamida tuzilgan indeks hisobot davrida bazis davrga qaraganda qay darajada mehnat unumdorligi o'zgarishini ko'rsatib beradi.

Indekslar orasidagi bog'liqlik

Hodisalar orasidagi bog'liqlik

$$\begin{array}{ccc} q & \times & p \\ \text{mahsulot hajmi} & & \text{bahos} \end{array} = \begin{array}{c} q \ p \\ \text{qiymat} \end{array}$$

Shu bog'liqlik indekslarda ham saqlanib qoladi.

$$i_q \times i_p = i_{qp}$$

mahsulot hajmi o'zgarishi bahos o'zgarishi qiymat o'zgarishi

Xarid qilingan mahsulot qiymati 10 % oshgan bo'lsa, bahos 8 % oshgan bo'lsa, mahsulot fizik hajmi qanchaga o'zgargan.

Yechim: $i_{\text{w}} = q_1,1; i_p = q_1,08$; demak, $i_q = \frac{i_w}{i_p} = \frac{q_1,1}{q_1,08} = 1,089$. $1,089 \times 100 = 108,9\%$
Mahsulot fizik hajmi $1,9\%$ ga oshgan.

Bu indeksni teskari ko'rsatkich yordamida mehnat talabi bo'yicha ham tuzish mumkin, lekin shuni inobatga olish kerakki, mehnat talabi t , to'g'ri ko'rsatkichi vaqt birligida ishlab chiqarish W ko'rsatkichi bilan teskari bog'liqlikda bo'lganligi sababli, bu indeks ham teskari tuziladi, ya'ni:

$$i_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{T_0}{q_0} : \frac{T_1}{q_1}$$

bu ko'rsatkichning to'g'ri nisbatini ham olish mumkin $\frac{t_1}{t_0}$, lekin bu holda chiqqan natija qay darajada mehnat talabi o'zgarganligini aks ettiradi, ya'ni:

$$i_t = \frac{t_1}{t_0} = \frac{T_1}{q_1} : \frac{T_0}{q_0}$$

Demak, bu indekslar orasida ham teskari bog'liqlik mavjud.

$$i_w = \frac{1}{i_t}$$

Bir xil turdag'i mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalar, birlashma bo'yicha umumiy mehnat unumdarligi natural indeksi hisoblanadi:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0}$$

Bu yerda hisobot davridagi mehnat unumdarligining o'rtacha darajasi bazis davridagi mehnat unumdarligining o'rtacha darajasi bilan qiyoslanadi.

Bir turdag'i iste'mol qiyamatiga ega bo'lgan, lekin ayrim parametrlar bilan farqlanadigan mahsulot ishlab chiqarish korxonalari bo'yicha mehnat unumdarligi dinamikasi o'zgarishi shartli-natura indeksi yordamida o'r ganiladi:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1 k}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 k}{\sum T_0}$$

Natura va shartli natura-shakldagi indekslarning afzalligi shundaki, ular eng avval jonli mehnat unumdarligi dinamikasini ifodalaydi. Bundan tashqari, mahsulotni o'chashning natura va shartli natura-shakldagi indekslarning o'tgan asr 50-yillari birliklarini qo'llash, bu indekslarni hisoblash va bir xil mahsulot turi bo'yicha belgilangan turli korxona, mintqa va mamlakatdagi mehnat unumdarligi darajasini qiyoslash jarayonlarini soddalashtiradi. Shu bilan birga, mahsulotning natura va shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlaridan foydalanish mehnat unumdarligining natura va shartli-natura shaklidagi indekslarni qo'llash sohasini jiddiy cheklaydi; ular orasida alohida korxonalarda, iqtisodiyot tarmoqlarida va butun mamlakat iqtisodiyotida unumdarlik dinamikasini o'rganish deyarli mumkin emas.

$$i_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{T_0}{q_0} : \frac{T_1}{q_1}$$

Yuqorida ko‘rilgan indekslar o‘zgaruvchan tarkibli indekslardir, chunki bu indekslarga ikki omil t’asir ko‘rsatadi:

3. Mehnat unumdorligi darajasining o‘zgarishi (W).

4. Sarf qilingan ish vaqt salmog‘ining o‘zgarishi ($\frac{T}{\sum T}$)

o‘zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi o‘zgaganligini ifodalaydi.

Bu o‘zgarishning har bir omili ta’sirini alohida o‘rganish maqsadida indekslar quyidagilarga bo‘linadi:

Doimiy tarkibli mehnat unumdorligi indeksi (Strumilin usuli):

$$I_w = \frac{\sum i_w T_i}{\sum T_i} = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} \right) T_i}{\sum T_i}$$

Bu indeks faqat mehnat unumdorligi darajasi o‘zgarishini aks ettiradi.

Ikkinci omil, ya’ni sarf qilingan ish vaqt salmog‘i o‘zgarishi natijasida qay darajada mehnat unumdorligi o‘zgaganligini aks ettiradi:

$$I_w(dT) = I_w : I_w$$

Namunaviy masala.

Illi brigada bo‘yicha terilgan paxta va terimchilar haqida quyidagi ma’lumotlar berilgan.

Brigadalar bo‘yicha terilgan paxta va terimchilar haqida ma’lumotlar

Brigadalar	Sentyabr		Oktyabr	
	Terilgan paxta, kg	O‘rtacha terimchilar soni, kishi	Terilgan paxta, kg	O‘rtacha terimchilar soni, kishi
	q_0	T_0	q_1	T_1
1	75000	50	82000	62
2	100000	60	130000	78

Birinchi brigada bo‘yicha mehnat unumdorligi indeksi:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{82000}{62} : \frac{2500}{50} = \frac{1323}{1500} = 0,882 \cdot 100 = 88,2\%,$$

mehnat unumdorligi 11,8% ga kamaygan.

Ikkinci brigada bo‘yicha mehnat unumdorligi indeksi:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{130000}{78} : \frac{100000}{60} = \frac{1667}{1667} = 1 \cdot 100 = 100\%$$

ya'ni, mehnat unumdarligi o'zgarmas.

Ikkala brigada bo'yicha mehnat unumdarligi indeksi:

$$I_w = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{82000+130000}{62+78} : \frac{75000+10000}{50+60} = \frac{212000}{140} : \frac{175000}{110} = \\ = 1514,3 : 1590,9 = 0,9518 \cdot 100 = 95,18\%$$

ya'ni, 4,92%ga kamaydi.

Bunday o'zgarishga qanday omil qay darajada ta'sir etganligini o'rganish maqsadida quyidagi hosildor indekslarni hisoblaymiz.

Doimiy tarkibli indeks:

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_v T_1}{\sum T_1} = \frac{0,882 \cdot 62 + 1 \cdot 78}{62 + 78} = \frac{54,7 + 78}{140} = \frac{132,7}{140} = 0,948 \cdot 100 = 94,8\%;$$

faqat o'rtacha mehnat unumdarligi o'zgarishi natijasida umumi mehnat unumdarligi 5,2 foizga kamaygan.

Tarkibi siljish indeksi:

$$I_{w(d)} = \frac{\bar{I}w}{\bar{I}w} = \frac{0,9818}{0,948} = 1,036 \cdot 100 = 103,6\%$$

Ikkinci brigadada mehnat unumdarligi yuqoriqoq bo'lgan, sarf qilingan ish vaqt salmog'i oktabr oyida sentyabrdagiga nisbatan (55,7 : 54,5) 1,2 punktga oshganligi umumi mehnat unumdarligining qo'shimcha 3,6% oshishiga sabab bo'lgan.

Turli xil iste'mol qiymati ishlab chiqarilganda yoki iste'mol qiymatlar va xizmatlar bo'yicha umumi mehnat unumdarligi dinamikasini o'rganish maqsadida, qiymat mehnat unumdarligi indeksidan foydalilanadi:

$$\bar{I}w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1 p}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 p}{\sum T_0}$$

Bu yerda, R - o'zgarmas baho.

O'zgarmas baho turli xil iste'mol qiymatlarini umumlashtirish maqsadida «soizmeritel» tariqasida foydalilanadi:

Shunday «soizmeritel» tariqasida t_n – me'yor (norma) bo'yicha mehnat talabchanligidan ham foydalanish mumkin.

$$\bar{I}w = \frac{\sum q_1 t_n}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 t_n}{\sum T_0} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0}$$

Bu indeksga ishlataligan xomashyo qiymati ta'sir ko'rsatmaydi. Vaqt birligida turli xil me'yor soatda ishlab chiqarish bilan farqlanadi:

$$\bar{W} = \frac{\sum q t_H}{\sum T}$$

Bu indeks mehnatni normallashtirish yaxshi tashkil etilgan ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Bunda o'zgaruvchan va doimiy tarkibli mehnat unumdorligining indeksi qiymati, qo'shilgan qiyamat bo'yicha ham, sof mahsulot bo'yicha ham aniqlanishi mumkin. Ko'pincha natural, qo'shimcha qiyamat mehnat unumdorligi indeksidan korxona yoki firma darajasidagi mehnat unumdorligini tavsiflash, ya'ni qo'shilgan qiyamat yoki sof maxsulotdan ayrim tarmoqlar yoki butun iqtisodiyot darajasidagi mehnat unumdorligini tavsiflashda foydalaniadi.

Hozirgi kunda mehnat unumdorligi darajasi, dinamikasini tarmoqlar va butun iqtisodiyot bo'yicha tavsiflashda milliy hisoblar tizimi ma'lumotlaridan keng foydalaniadi. Global yoki total unumdorlik omillari indekslarini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar, ya'ni sof ichki mahsulot, mehnat sarfi, oraliq iste'mol, asosiy kapital iste'moli va boshqa omillar sarfining dinamik qatorlarini joriy qoida qiyoslanadigan narxlarda oldindan tuzish tavsija etiladi. Bunda sof ichki mahsulot omillari qiymati bo'yicha baholanadi.

Aytish lozimki, bazis davri uchun omillarning global unumdorligi birga teng, chunki mahsulotning narxlар omili bo'yicha qiymati omillar sarflari yig'indisiga teng. Boshqa davrlar unumdorligining darajalari qiyoslanadigan narxlар omilidagi mahsulot qiyamatini omillarning qiyoslanadigan narxlardagi sarflariga bo'lishdan olinadigan natija sifatida aniqlanadi. Bu indekslarni hisoblashni soddashtirish va har bir omilning yaqqol ta'sirini ko'rish maqsadida yuqoridagi indekslarga o'zgartirish kiritiladi:

2. O'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum d_{T_1}} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Bu o'zgaruvchilar $W = \frac{q}{T}$. Bundan, $q = W T$.

Shundan kelib chiqadiki,

$$\bar{W}_0 = \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} \quad \bar{W}_1 = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} \text{ bu o'rtacha tortilgan arifmetik usul.}$$

O'rtachaning ayrim matematik xususiyatlaridan biri shundan iboratki, agar «soizmeritel» qandaydir bir xil doimiy songa ko'paytirilib yoki bo'linsa o'rtacha miqdor o'zgarmaydi.

Shuning uchun T-uning salmog'i tenglashtirilib olinadi.

Bu yerda, birinchi omil (W_0 va W_1);

ikkinchi omil (d_{T_0} va d_{T_1}).

Birinchi omil ta'sirini o'rganish uchun ikkinchi omil o'zgarmas tarkibda olinadi. Doimiy tarkibli indeks:

$$I_w = \frac{\sum W_i T_i}{\sum T_i} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_i T_i}{\sum W_0 T_0} = \frac{\sum W_i d_{T_i}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Ikkinci omilning ta'sirini o'rganish uchun birinchi omil o'zgarmas holda olinadi. Tarkibiy siljish indeksi:

$$I_w(dT) = \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum W_0 d_{T_0}} = 1$$

Doimiy tarkibli va tarkibi siljish indekslari o'zgaruvchan tarkibli indeksni hositalari bo'lganligi uchun, ular orasida quyidagi bog'liqlik mavjud:

Namunaviy misol.

Ikki ko'mir koni bo'yicha quyidagi ma'lumotlarga asosan, mehnat unumdorligini o'zgaruvchan, doimiy va tarkibiy siljish indekslarini hisoblang:

Ko'mir koni	Bazis davrda		Joriy davrda	
	Qazilgan ko'mir (tonna)	O'rtacha ro'yxatdagи xodimlar soni, (kishi)	Qazilgan ko'mir (tonna)	O'rtacha ro'yxatdagи xodimlar soni, (kishi)
	T_0	T_1	q_0	q_1
1	2000	500	16400	400
2	27500	550	4200	700

1) Mehnat unumdorligi darajalari:

1-Ko'mir koni

$$W_0 = \frac{q_0}{T_0} = \frac{2000}{500} = 40 \text{ t.} \quad W_1 = \frac{q_1}{T_1} = \frac{16400}{400} = 41 \text{ t.}$$

2-Ko'mir koni

$$W_0 = \frac{q_0}{T_0} = \frac{27500}{550} = 50 \text{ t.} \quad W_1 = \frac{q_1}{T_1} = \frac{42000}{700} = 60 \text{ t.}$$

2) Sarf qilingan vaqt tarkibi.

1-Ko'mir koni

$$d_{T_0} = \frac{T_0}{\sum T_0} = \frac{500}{1050} = 0,476 \quad d_{T_1} = \frac{400}{1100} = 0,364$$

2-Ko'mir koni

$$d_{T_0} = \frac{T_0}{\sum T_0} = \frac{550}{1050} = 0,524 \quad d_{T_1} = \frac{700}{1100} = 0,636$$

Ko'mir koni Mehnat unumdorligi darajasi (t) Sarf etilgan ish vaqtining tarkibi

Ko'mir koni	Mehnat unumdorligi darajasi (t)	Sarf etilgan ish vaqtining tarkibi		
	W_0	W_1	dT_0	dT_1
1	4	4,1	0,476	0,364
2	5	6	0,524	0,636

Mehnat unumdorligi:

Birinchi ko'mir koni bo'yicha mehnat unumdorligi:

$$i_w = \frac{m_1}{m_0} = \frac{4,1}{4,0} = 1,025 \cdot 100 = 102,5\%$$

Ikkinchi ko'mir koni bo'yicha mehnat unumdorligi:

$$i_w = \frac{m_1}{m_0} = \frac{5}{6} = 1,2 \cdot 100 = 120\%$$

a) O'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_w = \frac{\sum W_i d_{T_1}}{\sum W_i d_{T_0}} = \frac{4,1 \cdot 0,364 + 6 \cdot 0,636}{4 \cdot 0,476 + 5 \cdot 0,524} = \frac{5,3084}{4,524} = 1,173 \cdot 100 = 117,5\%$$

$$I_{w(dT)} = \frac{\sum W_i d_{T_1}}{\sum W_i d_{T_0}} = \frac{4 \cdot 0,364 + 5 \cdot 0,636}{4 \cdot 0,476 + 5 \cdot 0,524} = \frac{4,636}{4,524} = 1,025 \cdot 100 = 102,5\%$$

b) Doimiy tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_w = \frac{\sum W_i d_{T_1}}{\sum W_i d_{T_0}} = \frac{4,1 \cdot 0,364 + 6 \cdot 0,636}{4 \cdot 0,476 + 5 \cdot 0,636} = \frac{5,3084}{4,636} = 1,145 \cdot 100 = 114,5\%$$

Tarkibiy siljish indeksi:

$$I_{w(dT)} = \frac{\sum W_i d_{T_1}}{\sum W_i d_{T_0}} = \frac{4 \cdot 0,364 + 5 \cdot 0,636}{4 \cdot 0,476 + 5 \cdot 0,524} = \frac{4,636}{4,524} = 1,025 \cdot 100 = 102,5\%$$

$$I_w = I_{\bar{w}} / \bar{I}_{w(dT)}$$

Yuqorida ko'rib chiqilgan turli xil usulda hisoblangan doimiy tarkibli indekslar natijalari turli xil bo'ladi:

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum \frac{t_0}{t_1}}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1}$$

$$I_w = \frac{\sum W_i d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Bu ikkala usulda hisoblangan indekslarga indekslashtirilayotgan ko'rsatkich turli xil o'zgarmas «soizmeritel»da olingan.

Birinchi indeksga o'zgarmas mahsulot salmog'i (dq);

ikkinchi indeksga o'zgarmas sarf qilingan vaqt salmog'i (dT).

Tarkibiy siljish indekslari ham shu ikki usulda yuqorida ko'rilgan sababga ko'ra turlichcha bo'ladi. Har xil sarf birliklariga nisbatan hisoblangan mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik. Mehnat sarfi birligi kishi/soat, kishi/kun, kishi/oy va kishi/yil demakdir. Demak, mehnat unumdorligi darajasi: o'rtacha soatlik, o'rtacha kunlik, o'rtacha oylik, o'rtacha yillik va hokazo bo'lishi mumkin.

Mehnat unumdorligini bir qancha mehnat sarfi birliklariga hisoblash, mehnat unumdorligini o'rganish jarayonini boyitadi va mehnat unumdorligining o'zgarishiga ish vaqtidan foydalanish darajasi ta'sirini ko'rsatib beradi.

Mehnat unumdorligi indekslarini mehnat talabchanligi yordamida o'rganish.

Yuqorida aytilgandek, mehnat unumdorligi darajasi $I_m = t_0 / t_1$ va teskari ko'rsatkichlari $t = T/q$ yordamida (mehnat talabchanligi) tuziladi. To'g'ri ko'rsatkich yordamida tuzilgan indekslarni ko'rib chiqdik. Endi esa teskari ko'rsatkichlardan foydalanamiz.

$I_m = t_0 / t_1$ - individual mehnat unumdorligi indeksi.

Umumiyl o'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_m = \frac{t_0}{t_1} = \frac{\sum T_0}{\sum q_0} : \frac{\sum T_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 q_0}{\sum q_0} : \frac{\sum t_1 q_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 d_{q_0}}{\sum d_{q_0}} : \frac{\sum t_1 d_{q_1}}{\sum d_{q_1}}$$

Bu yerda $\sum d_{q_0} = \sum d_{q_1} = 1$

Mehnat unumdorligini doimiy tarkibli indeksi:

$$I_W = \frac{\sum t_0 d_{q_0}}{\sum t_1 d_{q_1}} = \frac{\sum t_0 d_{q_0}}{\sum t_1 d_{q_1}}$$

Bu formula yordamida mehnat unumdorligi o'sishi natijasida qilingan vaqt tejami.

$$\text{yoki } E = \sum t_1 q_1 - \sum t_0 q_0 = \sum (t_1 - t_0) q_1$$

$$\text{yoki } \bar{I}_W = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum q_1} : \frac{\sum t_1 q_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum d_{q_1}} : \frac{\sum t_1 d_{q_1}}{\sum d_{q_1}} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum t_1 d_{q_1}}$$

mehnat unumdorligi o'zgarishiga ishlab chiqarilgan mahsulot salmog'i o'zgarishini (o'zgarmas mehnat talabchanligida) ta'siri:

$$I_{W(dq)} = \frac{\sum t_0 d_{q_0}}{\sum t_0 d_{q_1}}$$

Namunaviy misol.

Tikuv fabrikasida ishlab chiqarilgan mahsulot va sarf etilgan ish vaqtiga haqidagi ma'lumotlarga asosan, mehnat unumdarligini o'zgaruvchan, doimiy ta'siri indekslarini hisoblang:

Mahsulot turlari Ishlab chiqarilgan, dona Bir mahsulotga sarf etilgan ish vaqtiga kishi/soat

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan, dona		Bir mahsulotga sarf etilgan ish vaqtiga kishi/soat	
	1-chorak	2-chorak	1-chorak	2-chorak
	q_0	q_1	t_0	t_1
Ko'ylak	3000	3400	6	5
Kostyum	4000	4600	8	7

Har bir mahsulot turi bo'yicha mehnat unumdarligi indekslari:

$$i_w = \frac{\sum t_0 q_0}{\sum q_0} : \frac{\sum t_1 q_1}{\sum q_1} = \frac{3000 \cdot 6 + 4000 \cdot 8}{7000} : \frac{3400 \cdot 5 + 4600 \cdot 7}{8000} = \frac{5000}{7000} : \frac{49200}{8000}$$

$$i_w = \frac{(\sum t_0 q_0)}{(\sum t_1 q_1)} = \frac{(3000 \cdot 6 + 4000 \cdot 8)}{3400 \cdot 5 + 4600 \cdot 7} = \frac{18000 + 32000}{17000 + 32200} = \frac{50000}{49200} = 1,0162 \cdot 100\% = 101,62\%$$

Mehnat talabchanligining pasayishi natijasida (ikkala mahsulot turi bo'yicha ham 1 k/soat) va ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibi o'zgarishi natiasi. Umumiy olingan vaqt tejami.

$$\vartheta_{rw} = \sum t_0 q_0 - \sum t_1 q_1 = 50000 - 49200 = 800 \text{ k/s}$$

yoki ikkinchi omilni ya'ni ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibiy o'zgarishi ta'sirini qurish maqsadida qo'shimcha ishlov berilsa.

Mahsulot turlari	dq_0	dq_1	t_0	t_1
Ko'ylak	0,4286	0,425	6	5
Kostyum	0,5714	0,575	8	7

$$d_q = \frac{q}{\sum q}$$

$$I_w = \frac{\sum q_1}{\sum t_1} : \frac{\sum q_0}{\sum t_0} = \frac{\sum W_1 dt_1}{\sum t_1 dq_1} = \frac{6 \cdot 0,4286 + 8 \cdot 0,5714}{5 \cdot 0,425 + 7 \cdot 0,575} = \frac{7,1428}{6,13} = 1,162 \cdot 100\% = 116,2\%$$

Ya'ni o'zgaruvchan tarkibli indekslar 3 usulda hisoblansa ham, bir xil natija beradi.

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_w T_i}{\sum T_i} = \frac{\sum (\frac{t_0}{t_1} \cdot t_1 q_i)}{\sum T_i} = \frac{\sum t_0 q_i}{\sum T_i} = \frac{\sum t_0 q_i}{\sum t_1 q_i} = \frac{\sum t_0 dq_i}{\sum t_1 dq_i} = \frac{\sum W_i d_{T_i}}{\sum W_0 d_{T_0}} = \frac{\sum t_0 dq_i}{\sum t_1 dq_i}$$

$$\frac{\sum W_i d_{T_i}}{\sum W_0 d_{T_0}} = \frac{\sum t_0 dq_i}{\sum t_1 dq_i} = \frac{6 \cdot 0,425 + 8 \cdot 0,575}{5 \cdot 0,425 + 7 \cdot 0,575} = \frac{7,15}{6,15} = 1,1626 \cdot 100 = 116,26\%$$

Mahsulot hajmi o'zgarishiga sarf qilingan ish vaqtini mehnat unumdorligi ta'sirini aniqlash.

Yuqorida aytilganidek mehnat unumdorligi darajasi ikki ko'rsatkichga nisbatan hisoblanadi, ya'ni, $w = d/T$

q – mahsulot hajmi;

T – sarf qilingan ish vaqtini.

Demak, mehnat unumdorligiga ikkala omil ta'sir ko'rsatadi. Mana shu omillarning ta'siri mutlaq miqdorda quyidagicha hisoblanadi.

$$Q = Q_1 - Q_0$$

$$Q_{(w)} = (W_1 - W_0) \cdot T_1$$

$$Q_{(T)} = (T_1 - T_0) \cdot W_0$$

$$\Delta Q = Q_1 - Q_0$$

Namunaviy misol.

Quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Davr		Indeks
		Jami	
1. Mahsulot hajmi, ming so'm	300	385	1,25
2. Sarf qilingan ish vaqtini (kishi/kun)	100	110	1,1
3. Kunlik mehnat unumdorligi, ming so'm	3	3,5	1,17

Mahsulot hajmi o'zgarishiga, ya'ni, $\Delta_Q = Q_1 - Q_0 = 385 - 300 = 85$ ming so'm oshishini ikki omil ta'sir ko'rsatgan.

a) ekstensiv omil, ya'ni, sarf qilingan ish vaqtini o'zgarishi ta'siri.

$$\Delta_{Q(T)} = (T_1 - T_0) \cdot W_0 = 110 - 100 = \frac{300}{100} = 30 \text{ ming so'm}.$$

b) intensiv omil, ya'ni, mehnat unumdorligi o'zgarishining ta'siri.

$$\Delta_{Q(w)} = (W_1 - W_0) \cdot T_1 = \left(\frac{385}{110} - \frac{300}{100}\right) \cdot 110 = 55 \text{ ming so'm}.$$

Demak, $\Delta_Q = \Delta_{Q(T)} + \Delta_{Q(w)} = 30 + 55 = 85$ ming so'm.

Qisqacha xulosalar

Mehnat unumdorligi darajasi ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkich hisoblanadi, u to'g'ri va teskari ko'rsatkichlar yordamida baholanadi. To'g'ri mehnat unumdorligi ko'rsatkichi – vaqt birligida ishlab chiqargan mahsulot miqdorini ifodalaydi. Teskari mehnat unumdorligi ko'rsatkichi, mehnat talabchanligi – mahsulot birligiga sarf etilgan ish vaqtin birligini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlar orasida teskari bog'liqlik mavjud.

Mehnat unumdorligi darajasini o'rganish muammosi, iqtisodchi-statistiklar orasida diskussiya hisoblanib, juda ko'p fikr va mulohazalar bildirilmoqda. G'arb statistikasida unumdorlik ko'rsatkichlari tizimi ishlab chiqarish nazariyasi asosida tashkil etiladi va bu nazariyaga ko'ra mehnat unumdorligi, unumdorlikning xususiy ko'rsatkichi sifatida qaraladi, chunki sarflangan jonli mehnat, faqat ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida qaralib, texnik taraqqiyot etishi sari uning ahamiyati kamayib boradi va shuning uchun mahsulot yaratishda ishtirok etadigan ishlab chiqarish omillarini ham hisobga olish lozim.

Xalqaro statistikada unumdorlik hisob-kitobida, mahsulot ko'rsatkichi sifatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish, pirovard mahsulot, sof mahsulot, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlaridan foydalanish mumkinligi ko'rildi. Mehnat unumdorligi dinamikasi indeks usuli yordamida o'rganilib, bu usul nafaqat mehnat unumdorligi o'zgarishini ko'rsatib, balki turli xil omillar ta'sirini ham aks ettiradi. Mehnat unumdorligi bozor sharoitida natijaviy ko'rsatkichni oshirishning asosiy omili bo'lib hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

11. Mehnat unumdorligini xalq xo'jaligi rivojlanishida tutgan o'rni.
12. Mehnat unumdorligi darajasini hisoblash usullari.
13. Unumdorlikni o'rganish bugungi kun diskussion muammolari.
14. Unumdorlikni baholashda qo'llaniladigan natijaviy ko'rsatkichlar.
15. Mehnat unumdorligi dinamikasini o'rganish.
16. O'zgaruvchan tarkibli indekslarni hisoblash usullari.
17. Doimiy tarkibli indekslarni hisoblash usullari va ular orasidagi farq.
18. Tarkib siljishli indekslarni hisoblash usullari va ular orasidagi farq.
19. Mahsulot hajmini oshishiga ekstensiv omil ta'sirini o'rganish.
20. Mahsulot hajmini oshishiga intensiv omil ta'sirini o'rganish.

Asosiy adabiyotlar

8. Акбарова З. Мехнат статистикаси. Ўкув қўйланма. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар ўюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, Тошкент, 2004.

9. Микроэкономическая статистика. Под ред. С.Д.Ильинковой.Учебник.
— М., 2004.
10. Минашкин В.Г., Козарева О.Л. Основы теории статистики. — М., 2004.
11. Р.А.Шмойлова и др. Практикум по теории статистики. — М., 2004.
12. Р.А.Шмойлова и др. Теория статистики. Учебник. — М., 2004.
13. www.stat.uz — O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.
14. www.uzreport.com - Uzreport.com biznes ma'lumotlar portali.

IZOHLI LUG'AT

Arifmetik nazorat, u miqdoriy bog'langan ko'rsatkichlarga asoslanadi (masalan, tashkil etuvchi elementlar yig'indisi yakundan katta bo'la olmaydi);

Asosiy nafaqa – davlat tomonidan nafaqa yoshiga yetgan barcha fuqarolar, ularning ish stajlaridan qat'iy nazar to'lanadigan nafaqa.

Bandlik maqomi bo'yicha guruh – u XMT ishlab chiqqan bandlik

Bandlik maqomi bo'yicha tasniflanmaydigan xodimlar. Bu guruhga ilgarilari daromad keltiradigan mehnat faoliyati bilan band bo'lmanan ishsizlar va zarur axborotning yetarli emasligi yoki qandaydir boshqa sabablar tufayli yuqorida aytib o'tilgan guruhlardan birortasiga ham kiritish mumkin bo'lmanan shaxslar kiritiladi.

Davlat nafaqasi – davlat tomonidan faqat yollanma ishchilarga asosiy nafaqadan tashqari to'lanadigan va butun ish stajiga o'rtacha hisoblangan nafaqasi.

Doimiy migratsiya – belgilangan muddat oralig'ida mazkur davlatga doimiy istiqomat qilish uchun ko'chib kelganlar yoki undan ko'chib ketganlar soni bilan ta'riflanadi.

Doimiy xodimlar soni – ishga qabul qilish buyrug'ida muddati ko'rsatilmagan xodimlar kiritiladi.

Fondlar koeffitsiyenti daromadlar umumiy hajmida aholini eng ko'p va eng kam ta'minlangan guruhlari daromadlari yoki ularning ulushlari o'rtacha qiymatining nisbatidir.

Friksion ishsizlik – yangi ish o'mni yoki turar joyni izlash maqsadida ishdan ixtiyoriy ketish bilan bog'liq ishsizlik.

Haqiqiy mehnat resurslari – iqtisodiy faoliyat bilan band bo'lganlar.

Haqiqiy taklif hajmi – iqtisodiy faol aholining soni va tarkibiy tuzilishi ko'rsatkichlari yordamida aks ettiriladi.

Hududiy guruh – mamlakatlarni qit'alararo hamda mamlakatlar birlashmalari bo'yicha hamkorlik va rivojlanish tashkiloti, va boshqalar bo'yicha **xalqaro darajada** guruhash.

Ichki migratsiya – davlat miqyosida bir ma'muriy-hududiy birlikdan boshqasiga ko'chish.

IPRI – inson potensialining rivojlanish indeksi.

Iqtisodiy nofaol aholi – ishchi kuchi tarkibiga, ya'ni bandlar va ishsizlar qatoriga kirmaydigan, tekshirilayotgan yoshdag'i aholi.

Ish beruvchilar. Bu guruhga mustaqil yoki bir yoki bir necha sheriklar bilan birga ishiab, doimo "yollanma ishchi" sifatida bir yoki bir necha xodimlarni yollaydigan xodimlar kiritiladi.

Ishlab chiqarish shirkat a'zolari. Bu guruhga shirkatlarning faol (ishlaydigan a'zolari hisoblanadigan shaxslar kiritiladi).

Kalendar vaqt fondi – ishga kelgan kishi kunlar + ishga kelmag'an kishi kunlar.

- **Kasbiy guruh**, uning asosida XMT qabul qilgan kasblarning xalqaro standart asosida yotadi, bu tasnif 4 bosqichdan iborat bo'ladi.

Maksimal imkoniyatlari vaqt fondi – tabel vaqt fondidan navbatdagi ta'til kunlari fondiga nisbatan kamroqdir.

Mantiqiy nazorat, u sifat bog'lanishiga asoslanadi (masalan, 5-6 yoshli bola oliy ma'lumotga ega bo'la olmaydi).

maqomining xalqaro tasnifiga asoslanadi.

Mavsumiy ishsizlik – faqat ma'lum davrlarda (masalan, qishloq xo'jaligi ishlari qizg'in davrda) ishga ega bo'ladigan, yilning boshqa davrlarida band bo'lmaydigan shaxslarga xos ishsizlik.

Ishlagan kishi/kun – ishchining ishga kelib tushgan kuni hisoblanadi.

Ishlagan kishilar soati

haqiqiy ishlagan ish vaqt, o'lchov birligi hisoblanadi.

Mavsumiy xodimlar – olti oygacha mavsumiy ish bajarish uchun qabul qilinganlar kiritildi.

Mayatnik migratsiya – bir haftadan kam bo'lgan muddatdaga ishga doimiy istiqomat qiluvchi makondan xarakati tushuniladi.

Mehnat haqi aholining pul va natura ifodasidagi barcha daromadlari bo'lib, u iqtisodiy faoliyat jarayonida hosil bo'ladi va ish haqi, choy puli va boshqalarini o'z ichiga oladi.

Mehnat talabchanligi – mahsulot birligiga sarf etilgan ish vaqt.

Mehnat unumдорлигি – vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Mehnatga layoqatlilik yoshi bo'yicha guruh, BMT Statistika komissiyasi tavsiya etgan.

O'z hisobiga ishlaydigan shaxslar. Bu guruhga qoidaga ko'ra, mustaqil yoki sheriklar bilan ishlaydigan va doimiy asosda hech qanday yollanma ishchilarni yollamaydigan shaxslar kiritiladi.

Oilanning yordam beruvchi a'zolari. Oilaviy korxonalar (biznes)da faoliyatni shu uy xo'jaligida yashovchi qarindosh boshqaradigan shaxslar oilanning yordam beruvchi a'zolari hisoblanadi.

Potensial mehnat resurslariga mehnat yoshidagi mehnatga layoqatlilar kiritiladi.

Potensial taklif hajmi – mehnatga layoqatli aholining butun aholi soni va tarkibi, sog'lig'ining holati va mehnatga layoqatlilik darajasi, aholining hududiy joylashishi va joydan-joyga ko'chishi va x.k.

Qo'shimcha nafaqa – miqdori aholining iqtisodiy faoliyati ishtirok etishiga bevosita bog'liq nafaqa bo'lib, u quyidagi elementlardan tarkib topadi:

- ish haqi darajasiga ko'ra davlat nafaqasidan;
- korxonalarining nafaqa rejasiga bo'yicha nafaqadan;
- xodimning shaxsiy nafaqa rejasiga bo'yicha nafaqadan.

Ro'yxatdagi xodimlar soni – ishga qabul qilish haqida buyruq chiqqan

kundan boshlab, to ishdan bo'shatish haqida buyruq chiqquncha ro'yxatda bo'lganlar kiritiladi.

Statistik nazorat, bunda kuzatish obyektlari qamrovining to'laligi; barcha zarur grafa va qatorlar to'liq to'ldirilganligi; zarur rekvizitlar; manzil, sana, imzo, muhrlarning borligi tekshiriladi.

Tabaqalashning desil (kvantil) koeffitsiyenti eng ko'p ta'minlangan aholi darajasi minimal qiymatining eng kam ta'minlangan 10 % (20 %) aholi daromadlari darajasining minimal qiymatiga nisbati sifatida hisoblanadi.

Tabel vaqt fondi — kalendar vaqt fondidan bayram va dam olish kunlari fondiga kamroqdir.

Tashqi migratsiya — davlat chegarasidan o'tish bilan bog'liq bo'lgan harakat.

Texnologik ishsizlik — iqtisodiyotning ayrim tarmoqlaridagi ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlariaga bog'liq bo'lgan ishsizlik.

Tuzilmaviy ishsizlik — ishchi kuchi talab va taklifi miqdorini kasbiy va geografik nomuvofiqligi oqibati hisoblanadigan ishsizlik.

Vaqtincha xodimlar soni — ikki oy muddatgacha yoki vaqtincha ishlamayotgan xodimlar o'miga ishlashga 4 oygacha qabul qilinganlar kiritiladi.

XMB — Xalqaro mehnat byurosi.

XMT — Xalqaro Mehnat Tashkiloti.

Yollanma xodimlar. Ishlovchilarning eng ko'p sonli guruhi bo'lib, u mehnat shart-sharoitlari va unga haq to'lash to'g'risida har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalar yoki alohida shaxs bilan mehnat shartnomasi (kontrakt, bitim) tuzgan shaxslarni o'z ichiga oladi.

ADBIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezident farmonlari, qarorlari, farmonishlari va I.A. Karimov asarlari

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент, Ўзбекистон 2003.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат статистикаси тўғрисида”ги қонуни. – Т., 2002 йил 12 декабрь, №441-II.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонуни. – Т.: Ўзбекистон 1998 (янги таҳрири).

4. Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнат кодекси». – Т.: Адолат 1996.

5. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». – Т.: Ўзбекистон, 1997.

6. “Бозор ислоҳотларини чукурлаштириш ва иқдисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони.

7. “Микро фирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 20 июндаги Фармони.

8. “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада тикомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони.

9. “Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этилаётган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва унинг ноқонуний талаб этилиши устидан назоратни кучайтириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларини ислоҳ қилиш ва янада эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Халқ сўзи, 2005 йил, 1 апрел.

11. “Давлат статистикаси тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш ҳақида” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисинг Қарори 2002 йил 12 декабр №442 – II
12. Каримов И.А. 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлиланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси 2006 йил.
13. “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8 январ 2003 йил 8-сонли қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси ҳақида Низом. 8 январ 2003 йил 8 – сонли Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланган.
15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида микрокредатлашни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, 2002 йил, 30 август 309-сони.
16. Каримов И.А. Инсон, унинг хукуқи ва эркинликлари ҳамда манфаатлари - энг олий қадрият. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 13 йилинига бағишлиланган тантанали маросимда 2005 йил 7 декабрда сўзлаган маърузаси.
17. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. - Т.: Ўзбекистон, 2005.
18. Президент Ислом Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилда мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2003 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишлиланган мажлисидаги маърузаси. // “Халқ сўзи”, 2003 йил 18 феврал.
19. Президент Ислом Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йилда мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2005 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишлиланган мажлисидаги маърузаси. // “Халқ сўзи” 2003 йил 19 январ.
20. Каримов И.А., Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида Т.: Ўзбекистон 2005.
21. Каримов, И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли Т.: Ўзбекистон 2003.

II. Mahalliy darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar va ma’ruza matnlari

22. Акбарова З. Меҳнат статистикаси. Ўқув кўлланма. – Т.: ТДИУ, 2004.
23. Махмудов Б. Миллий ҳисобчилик асослари. – Т.: Академия, 2003.
24. Набиев Х.Н., Азимов М.Я., Акбарова З. Хўжаулов Х. Макро-микроиктисодий статистика. Ўқув кўлланма. –Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
25. Набиҳўжаев А.А., Махмудова Б.М., Насретдинова Ш.С. Молиявий дастурлаш. Ўқув кўлланма. – Т.: Молия, 2005.
26. Соатов Н. Статистика. Дарслик. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2003.
27. Холмўминов Ш.Р. Меҳнат бозори иқтисодиёти. Ўқув кўлланма. – Т.: ТДИУ, 2004.
28. Фойибназаров Б.К. Миллий ҳисоблар тизими. Ўқув кўлланма. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

III. Mustaqil davlatlar hamdo‘sligi va Yevropa davlatlarida chop etilgan adabiyotlar

29. Социальная статистика. Под ред. И.И.Елисеевой. Учебник. – М., 2003.
30. Социально экономическая статистика: Практикум. Под ред. В.Н.Салин. Учеб. пособие. – М., 2003.
31. Ильенкова С.Д., Гохберг Л.М., и др. Микроэкономическая статистика. –М.: Финансы и статистика, 2004.
32. Ефимова М.Р. Социальная статистика. –М.: Финансы и статистика, 2004.
33. Адамов В.Е. и др. Экономика и статистика фирм. Учебник. 2003.
34. Палий И.А. и др. Прикладная статистика. –М.: ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004.
35. Дубянская Г.Ю. Экономика – статистический анализ заработной платы в России. 1991-2000. – М., 2003.
36. Яковлева А.В. Экономическая статистика. Учебник. – М.: РИОР, 2005.
37. Годин А.М. Статистика. Издательский дом «Дашков и К», 2006.
38. Зебродская Н.Г. Экономика и статистика предприятия. Издательство деловой и учебной литература. 2005.
39. Н.М.Соатов. Статистика. Дарслик. – Т.: Абу Али ибн Сино. 2003.
40. Статистика рынка товаров и услуг. Под ред. И.К.Беляевского. Учебник. – М., 2003.

55. Бегматов Ж.М. Ўзбекистон Республикаси вилоятлари аҳолисининг пул даромадлари ва харажатларини таққослама иқтисодий-статистик таҳлили. ТДИУ, 2005.

56. Мусаев И.К. Ўзбекистон аҳолиси истеъмол даражасини иқтисодий-статистик таҳлили. ТДИУ, 2005.

57. Рашидов Ф.М. Ўзбекистон аҳолисининг ижтимоий ҳимоялашни иқтисодий-статистик таҳлили. ТДИУ, 2005.

58. Қобулов Л.А. Ўзбекистон аҳолиси турмуш даражасини статистик ўрганиш. ТДИУ, 2005.

VII. Ilmiy -amaliy anjumanlar materiallari

59. Аюбжонов А.Х. Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишини статистик ўрганиш тамойиллари. «Миллий иқтисодиёт соҳаларида ҳалқаро тажрибани ўрганиш ва уни кичик бизнес, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда тадбиқ этиш мавзуидаги илмий-амалий анжуман» Тошкент, ТДИУ, 2004 йил 2 ноябрь.

60. Исмоилов F. Фермер хўжаликлари танламасини шакллантириш муаммолари. – Т., 1 ноябрь ТДИУ, 2005.

61. Набиев Х.Н. Умумий овқатланиш корхоналарида иқтисодий ислоҳотлар. “Ўзбекистон иқтисодиётида иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш” – Т., 1 ноябрь ТДИУ, 2005.

62. Набиев Х.Н. Инвестиция мухитини статистик баҳолаш усуллари. “Ўзбекистон иқтисодиётида иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш” – Т., 1 ноябрь ТДИУ, 2005.

63. Фойибназаров Б.К. Аҳоли турмуш даражасини баҳолаш муаммолари (илмий мақола). «Миллий иқтисодиёт соҳаларида ҳалқаро тажрибани ўрганиш ва уни кичик бизнес, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда тадбиқ этиш мавзуидаги илмий-амалий анжуман» Тошкент, ТДИУ, 2004 йил 2 ноябрь

VIII. Me'yoriy hujjatlar

64. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси тўғрисида Низом.

65. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маҳсус жамғармаси тўғрисидаги Низом.

IX. Pedagogik va axborot texnologiyalar bo'yicha o'quv adabiyotlar, uslubiy ko'rsatmalar

66. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар. “Иқтисодий таълимнинг ўқитиши технологиялари. Услубий қўлланма – Т.: ТДИУ, 2006.
67. Назарова Ф.М. «Образовательная технология по учебному предмету «Лизинговые операции». Технология обучения в экономическом образовании. Книга 1. Мет.пособ. – Т.: ТГЭУ, 2005.
68. Голыш Л. «Введение в технологизацию обучения в экономическом вузе». Технология обучения в экономическом образовании. Книга 2. Мет.пособ. – Т.: ТГЭУ, 2005.

X. Statistik to'plamlari, internet yangiliklari, web-saytlari

69. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза, Ўзбекистон 2004 йил.
70. Промышленность Республики Узбекистан 2004: Статистический сборник. - Т.: Гос комитет РУ по статистике, 2005.
71. Узбекистан в цифрах 2004. Статистический сборник. – Т.: 2005.
72. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси “Кўп укладли иқтисодиёт шароитида аҳоли даромадлари манбаи ва таркибининг ўзгариши”, 2003 йил №12-сон.
73. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси “Аҳоли ўсиши ва халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқаришнинг ҳудудий хусусиятлари”, 2003 йил, 1-2-сон
74. ОЗОН - Бизнес // Общая экономика В. М. Кудров Мировая экономика. -[www.ozon.ru/eontext/bu\\$iness_catalogist/catalog/f070663](http://www.ozon.ru/eontext/bu$iness_catalogist/catalog/f070663)
75. ОЗОН - Бизнес // Макроэкономика www.ozon.ru/context/bu.siness_catalog>List/catalog/12409/
76. www.rseu.ru/uef/RPDemStat.pdf Учебная программа по дисциплине “Демография и статистика населения”
77. Society.askold.net/s/cogf.html Демография и статистика населения России;
78. www.scafler.ru/story/stat.phml Официальная статистика народонаселения
79. www.murm.ru/-stat/peveris/history.html История статистики населения
80. verstud.navod.ru/kurs.htm Курсовые и рефераты
81. <http://www.rbcnet.ru> «Экономика и Жизнь»
82. Yonsei University, Korea (www.yonsei.ac.kr)
83. МЭСИ (www.mesi.ru).
84. www.rseu.ru/uef/RPDemStat.pdf Учебная программа по дисциплине “Демография и статистика населения”

85. Society.askold.net/s/cogf.html Демография и статистика населения России.

86. www.scafler.ru/story/stat.phtml Официальная статистика народа населения

<http://www.murm.ru/-stat/poveris/history.html> История статистики населения

MUNDARIJA

KIRISH.....	5
I BOB. «MEHNAT STATISTIKASI» FANINING PREDMETI VA USULI.....	9
1.1.«Mehnat statistikasi» fanining predmeti, uning boshqa fanlar bilan bog'liqligi va asosiy vazifalari.....	9
1.2.«Mehnat statistikasi»da qo'llaniladigan usullar.....	11
1.3.Xalqaro mehnat tashkiloti va uning statistik faoliyati.....	14
1.4.«Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlari tizimi.....	34
Qisqacha xulosalar.....	37
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	37
Asosiy adabiyotlar.....	38
II BOB. MEHNAT POTENSIALI VA MEHNAT RESURSLARI MEHNAT STATISTIKASINING O'RGANISH OBYEKTI SIFATIDA....	39
2.1.Mehnat potensiali va mehnat resurslari haqida tushuncha	39
2.2. Mehnat resurslari soni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar.....	41
Qisqacha xulosalar.....	43
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	44
Asosiy adabiyotlar.....	44
III BOB. ISH KUCHI STATISTIKASI.....	45
3.1.Mehnat resurslari balansi.....	45
3.2. Iqtisodiy faol aholi.....	46
3.3 Mikrodarajada band bo'lganlarni statistik o'rganish.....	52
Qisqacha xulosalar.....	56
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	57
Asosiy adabiyotlar.....	57
IV BOB. ISHCHI KUCHIGA TALAB VA TAKLIF.....	58
4.1. Ishchi kuchining taklif ko'rsatkichlari.	58
4.2. Ishchi kuchiga talab ko'rsatkichlari	62
Qisqacha xulosalar.....	66
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	67
Asosiy adabiyotlar.....	67

V BOB. ISH VAQTI STATISTIKASI.....	68
5.1. Ish vaqt o'lchov birliklari	68
5.2. Ish vaqt fondlari va ulardan foydalanish.....	68
5.3. Ish davri davomiyligi va undan foydalanish ko'rsatkichlari.....	70
5.4. Ish vaqt balansi.....	72
Qisqacha xulosalar.....	73
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	73
Asosiy adabiyotlar.....	74

VI BOB. MEHNAT POTENSIALIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI STATISTIKASI.....	75
6.1.Mehnat unumdorligini statistik o'rganishning nazariy asoslari	75
6.2.Unumdorlikning statistik ko'rsatkichlari tizimi.....	79
6.3.Mehnat unumdorligi dinamikasi.....	83
Qisqacha xulosalar.....	89
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	89
Asosiy adabiyotlar.....	90

VII BOB. ISHCHI KUCHI QIYMATI STATISTIKASI.....	91
7.1.Ishchi kuchining qiymati tushunchasi va uning ko'rsatkichlari tizimi.....	91
7.2.Mehnatga haq to'lash ko'rsatkichlari.....	92
7.3.Iste'mol baholari indeksini hisoblash.....	96
7.4.Ishchi kuchiga bilvosita xarajatlар statistikasining asosiy ko'rsatkichlari....	98
Qisqacha xulosalar.....	100
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	101
Asosiy adabiyotlar.....	101

VIII BOB. ISHCHI KUCHINING TURMUSH, MEHNAT VA DAM OLISH SHART-SHAROITLARI STATISTIKASI.....	102
8.1.Turmush darajasi tushunchasi va uning ko'rsatkichlari tizimi	102
8.2.Aholi daromadlari darajasi va dinamikasi statistikasi.....	103
8.3.Aholi xarajatlari va jamg'armalari statistikasi.....	107
8.4.Aholining moddiy boylik va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari.....	109
8.5.Chakana tovar aylanishi statistikasi.....	111
8.6.Aholining bo'sh vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlari.....	112

8.7.Aholi turmush darajasini ifodalovchi umumilashtiruvchi ko'rsatkichlar.....	113
Qisqacha xulosalar.....	115
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	115
Asosiy adabiyotlar.....	116
O'quv jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash.....	117
Izohli lug'atlar.....	144
Adabiyotlar ro'yxati.....	147
Mundarija.....	153

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
CHAPTER 1. SUBJECT AND METHOD OF “LABOR STATISTICS” ...	9
1.1. Subject, tasks of “Labor statistics” and its connections with other courses	9
1.2. Methods used “Labor statistics”.....	11
1.3. International labor organization and its statistical activity.....	14
1.4. Indicators system of “Labor statistics”.....	34
Summary.....	37
Questions for Review.....	37
Basic Literature.....	38
 CHAPTER 2. LABOR POTENTIAL AND LABOR RESOURCES AS A LEARNING SUBJECT OF LABOR MARKET STATISTICS.....	39
2.1. Concept of labor potential and labor resources.....	39
2.2. Factors affecting to the number of labor resources.....	41
Summary.....	43
Questions for Review.....	44
Basic Literature.....	44
 CHAPTER 3. LABOR FORCE STATISTICS.....	45
3.1. Balance of labor resources.....	45
3.2. Economically active population.....	46
3.3. Statistical study of employed people in micro level.....	52
Summary.....	56
Questions for Review.....	57
Basic Literature.....	57
 CHAPTER 4. DEMAND AND SUPPLY OF LABOR FORCE.....	58
4.1. Indicators of supply of labor force.....	58

4.2. Indicators of demand for labor force.....	62
Summary.....	66
Questions for Review.....	67
Basic Literature.....	67
CHAPTER 5. STATISTICS OF WORKING HOURS.....	68
5.1. Measuring units of working hours.....	68
5.2. Working hours funds and their use.....	68
5.3. Duration of working period and its use.....	70
5.4. Working hours balance.....	72
Summary.....	73
Questions for Review.....	73
Basic Literature.....	74
CHAPTER 6. EFFICIENCY STATISTICS OF LABOR POTENTIAL USE.....	75
6.1. Theoretical bases of the statistically study of labor efficiency.....	75
6.2. Statistic indicators system of efficiency.....	79
6.3. Dynamics of labor efficiency.....	83
Summary.....	89
Questions for Review.....	89
Basic Literature.....	90
CHAPTER 7. STATISTICS OF LABOR FORCE COST.....	91
7.1. Concept of labor force cost and its indicators system.....	91
7.2. Indicators of labor payment.....	92
7.3. Calculation methodology of consumer price index.....	96
7.4. Main indicators of indirect costs statistics of labor force.....	98
Summary.....	100
Questions for Review.....	101
Basic Literature.....	101
CHAPTER 8. STATISTICS OF LIVING, LABOR AND RECREATION CONDITIONS OF LABOR FORCE.....	102
8.1. Meaning of living standards and its dynamics.....	102

8.2. Level of income of population and its dynamics statistics.....	103
8.3. Statistics of population expenditures and savings.....	107
8.4. Goods and services consumption indicators of population.....	109
8.5. Statistics of retail circulation of goods.....	111
8.6. Indicators of free time utilization of population.....	112
8.7. Generalizing indicators of living standards of population.....	113
Summary.....	115
Questions for Review.....	115
Basic Literature.....	116
Using new pedagogical technologies in academic process.....	117
Glossary.....	144
List of Bibliography.....	147
Contents.....	156

Z.AKBAROVA

**MEHNAT
STATISTIKASI**

O‘quv qo‘llanma

Nashr uchun mas‘ul:

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi direktori
Qurbanmurod Jumayev

Muharrirlar:

F. Hayitov, Z.Yuldashev

Musavvir va texnik muharrir:

A. Mamasoliyev, N. Ortiqov, Sh.Tojiyev

Musahhihlar:

Sh.Irzoyev, M.Aminjonova

Terishga berildi 04.10.2005 y. Bosishga ruxsat etildi 20.11.2005 y.

Qog‘oz formati 60x84 $\frac{1}{16}$. Offset bosma usulida bosildi.

Nashr bosma tobog‘i 10,0. Nusxasi 500.

Buyurtma № 158

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot

jamg‘armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,

J.Neru ko‘chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho‘ba korxonasi
bosmaxonasida chop qilindi.

700005, Toshkent shahri, 8-mart ko‘chasi, 57-uy.

65, 9(2)24

A 385

Akbarova Z. Mehnat statistikasi. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2005, 160 b.

Ushbu qo'llanmada iqtisodiyotni yanada liberallashtirish borasida iqtisodiy islohotlar va ularning muhim natijalarida xalqaro «Mehnat statistikasi»ning eng muhim kategoriya va ko'rsatkichlari tutgan o'rinn bayon etilgan, ular orasida mehnat bozori, ishchi kuchiga talab va taklifi, mehnat samaradorligi, ishchi kuchi qiymati, ishchi kuchi ko'chuvchanligi (mobilligi), xodimlarning turmush, mehnat va dam olish ko'rsatkichlari alohida ajratib ko'rsatilgan.

Qo'llanma mehnat va mehnat munosabati sohasiga ixtisoslashgan o'qituvchilarga hamda shu sohaga ixtisoslashayotgan talabalarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

A.B.Hayitov,
TDIU "Iqtisodiyot va statistika" fakulteti dekani,
iqtisod fanlari nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar:

O.K.Iminov,
DJQA qoshidagi OBM kafedra mudiri, i.f.d;
M.Ya.Azimov,
TDIU "Statistika" kafedrasи dotsenti, i.f.n.;

Ekspertlar:

B.B.Usmonov,
TDIU o'quv bo'limi boshlig'i, dotsent, i.f.n;
A.H.Ayubjonov,
TDIU "Statistika" kafedrasи dotsenti, i.f.n.

3255-00

65, 9(2)24
A 385

Akbarova Zarifa Rahimovna
“Statistika” kafedrasи dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi. U 4 ta o‘quv qo‘llanma va 20 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi. Ilmiy ishlarining asosiy mavzusi “Ishchi kuchi va uning bandligini statistik o‘rganish”.

